

Univerzita Karlova
Evangelická teologická fakulta

Vyšel Hospodinův anděl a pobil 185 000

K historii a teologii 2. knihy Královské 18,13–19,37

Bakalářská práce

Bc. Vít Luštinec

Katedra Starého zákona

Vedoucí práce: prof. Filip Čapek, Ph.D.

Studijní program: Teologie

Studijní obor: Teologie křesťanských tradic

Praha, 2022

Prohlašuji, že jsem tuto písemnou bakalářskou práci s názvem *Vyšel Hospodinův anděl a pobil 185 000: K historii a teologii 2. knihy Královské 18,13–19,37* napsal samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna.

V Praze dne 8. prosince 2022.

Vít Luštinec

Bibliografická citace

LUŠTINEC, Vít. *Vyšel Hospodinův anděl a pobil 185 000: K historii a teologii 2. knihy Královské 18,13–19,37*, Hradec Králové, 2022, Bakalářská práce, Univerzita Karlova, Evangelická teologická fakulta, vedoucí bakalářské práce prof. Filip Čapek, Ph.D.

Anotace

Verše 2. knihy Královské v 18. a 19. kapitole se zmiňují o tažení asyrského krále Sancheríba proti Judsku na konci 8. století před naším letopočtem. Po dobytí judských opevněných měst vysílá Sancheríb z Lakíše spolu s emisary vojsko k Jeruzalému, sídlu krále Chizkijáše. Ten volá k Hospodinu, aby město ušetřil. Bůh Chizkijášovu modlitbu vyslyší a vysílá anděla, který v asyrském táboře pobije 185 000 mužů, a Sancheríb se vrací do hlavního města své říše Ninive, kde umírá.

Cílem této práce je zmiňované texty knihy Královské porovnat s dalšími biblickými a mimobiblickými prameny a na základě jejich srovnání oddělit historickou a teologickou výpověď veršů.

Klíčová slova: *Knihy Královské, Judsko, Izrael, Sancheríb, Novoasyrská říše, Chizkijáš, Starý zákon, Deuteronomistická teologie, Archeologie, Hérodotos*

Abstract

The biblical verses of 2 Kings 18–19 mention the military campaign of King Sennacherib of Assyria against Judah in the late 8th century BC. After conquering the fortified cities of Judah, Sennacherib sent an army with envoys from Lachish to Jerusalem, the seat of King Hezekiah. The Judean king cries out to the Lord to spare the city. God hears Hezekiah's prayer and sends an angel who slaughters 185,000 men in the Assyrian camp, and Sennacherib returns to the capital of his empire, Nineveh, where he dies.

The aim of this paper is to compare the texts of the Book of Kings with other biblical and extra-biblical sources and to separate the historical and theological accounts of the verses on the basis of their comparison.

Keywords: *Book of Kings, Judea, Israel, Sennacherib, Neo-Assyrian Empire, Hezekiah, Old Testament, Deuteronomistic Theology, Archaeology, Herodotus*

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval prof. Filipu Čapkovi, Ph.D. za vedení práce a také za možnost zúčastnit se v roce 2021 archeologických vykopávek v lokalitě Tel Azeka v Izraeli, které byly inspirací pro její sepsání. Dále děkuji Zdeňkovi A. Emingerovi za cenné rady a ochotnou pomoc při psaní práce. V neposlední řadě děkuji za trpělivost, toleranci a podporu své manželce Lucii a dětem Bernardovi a Miriam.

Obsah

1. Úvod	... 15
2. Historický kontext	... 17
2.1. Vzpouora Izraelského království a pád Samaří	... 17
2.2. Konjunktura Judska a protiasyrská vzpoura	... 19
2.3. Sancheríbovo třetí tažení	... 21
3. Písemné prameny	... 23
3.1. Asyrské prameny	... 23
3.1.1. Rassamův váleček	... 24
3.1.2. Popis vojenského tažení do Levanty	... 25
3.1.3. Azecký nápis	... 31
3.2. Biblické prameny	... 33
3.2.1. 2. Královská 18,13–19,37	... 33
3.2.2. Izajáš 36–37	... 40
3.2.3. Datace biblických textů	... 42
3.2.4. 2. Paralipomenon 32,1–23	... 45
3.3. Hérodotos	... 46
4. Hmotné doklady Sancheríbova tažení	... 51
5. Historická rekonstrukce	... 55
6. Teologická výpověď	... 59
7. Závěr	... 63
Seznam literatury	... 65

1. Úvod

Evangelická teologická fakulta Univerzity Karlovy (ETF UK) dlouhodobě spolupracuje s univerzitami v Tel Avivu a Heidelbergu na archeologických vykopávkách v lokalitě Tel Azeka v Izraeli a svým studentům nabízí možnost se do této aktivity zapojit. V roce 2021 jsem se rozhodl expedice zúčastnit.¹ Během této doby jsem měl možnost poznávat hmotnou nepísemnou kulturu judské Šefely. V té zanechala svou výraznou stopu v 8. století př. n. l. asyrská vojenská kampaň krále Sancheríba proti judskému králi Chizkijášovi, která je na několika místech zachycena i v biblických textech.

Právě nový úhel pohledu z mimobiblických zdrojů mě přivedl k myšlence zajímat se o to, proč se biblické a nebiblické zdroje v mnohém rozcházejí a jestli je možné tyto události na základě dochovaných pramenů historicky rekonstruovat, a oddělit je tak od teologické výpovědi, kterou chtěli vyjádřit autoři 2. knihy Královské.

Na začátku této práce představím historický kontext, ve kterém se nacházelo Judské království na přelomu 8. a 7. století př. n. l., dále se budu věnovat písemným záznamům, které Sancheríbovo třetí tažení do Levanty popisují, a na základě jejich kritického zhodnocení se pokusím oddělit historickou a ideologickou výpověď textů.

Nejdříve to bude popis, který se dochoval v asyrských královských nápisech, tzv. *Rassamově válečku*, dále pak *Azeckém nápisu*. Poté se budu věnovat biblickým pramenům, a to 2. knize Královské, knize proroka Izajáše a 2. Paralipomenon. Jako posledním z písemných pramenů se bu-

¹ Tuto svou zkušenost jsem popsal formou krátkého článku. Je dostupná na webových stránkách ETF: <https://web.etf.cuni.cz/ETFN-622.html?news=13092&locale=cz>.

du zabývat dílem *Dějiny* řeckého historika Hérodota z 5. století př. n. l., který popisuje porážku Sancheríbovy armády poté, co ji v noci zaplaví množství polních myší, které rozhryžou vojenské vybavení.

Jelikož písemné prameny dávají v některých otázkách protichůdné a nejednoznačné odpovědi, věnuji se v druhé části práce shrnutí vybraného archeologického bádání, které je se Sancheríbovým třetím tažením v Judsku spojeno.

V poslední části práce nabízím na základě srovnání písemných pramenů a výsledků archeologického bádání možnou historickou rekonstrukci událostí a teologii 2. Kr 18,13–19,37.

2. Historický kontext

2.1. Vzpouora Izraelského království a pád Samaří

Od 9. do 8. století př. n. l. výrazně vzrůstá vliv novoasyrské říše v oblasti Levanty. Za vlády Tiglat-pilesara III. se postupně všechny státy dostávají pod vliv Asyřanů. Izrael byl tehdy výrazně ekonomicky i politicky vyspělejší královstvím než Judsko, proto byl pro rozvíjející se imperiální říši zajímavějším cílem.²

V roce 738 př. n. l. se po úspěšném tažení krále Tiglat-pilesara III. na seznamu vazalů platících tribut objevuje vedle králů fénických městských států a damašského krále Resína i izraelský král Menachém. O placení tributu se zmiňuje také Bible v 2. Kr 15,19–20:

„Do země vtrhl Púl,³ král asyrský. Menachém dal Púlovi tisíc talentů stříbra, aby si zajistil jeho pomoc a upevnil království ve svých rukou. Menachém vymáhal to stříbro na Izraeli, na všech bohatýrských válečnicích, aby je mohl odvést asyrskému králi, padesát šekelů stříbra na jednoho muže. Asyrský král odtáhl a nezůstal tam v zemi.“⁴

V roce 737 př. n. l. dochází k Menachémově úmrtí, jeho syn Pekachjáš je po krátké vládě zavražděn Pekachem, synem Remaljáše. Nový uchvatitel trůnu se rozhodne ukončit poslušný poddanský vztah k Asýrii. Vzniká koalice místních států s cílem uchovat si nezávislost. Do nové koalice se zapojuje i damašský král Resín a některá pelištejská města. Králové

² Römer, *The Invention of God*, str. 173.

³ Púl je babylonská podoba jména asyrského krále Tiglat-pilesara III. Viz také 1. Pa 5,26.

⁴ Bible, Český ekumenický překlad (ČEP).

Pekach a Resín doufali ve vytvoření širší koalice všech států v oblasti.⁵ K té se ale Judsko odmítlo přidat, proto ho Damašek a Samaří napadly a chtěly si zapojení do protiasyrské koalice vynutit. Tím vzniká tzv. *syrsko-efrajimská válka*. Judský král Achaz, tehdy již pravděpodobně dobrovolný asyrský vazal, požádal Tiglat-pilesara III. o pomoc. Po jeho zapojení končí syrsko-efrajimská válka porážkou vzbouřenců a jejich potrestáním.

Resín je zajat a pravděpodobně popraven. Damašek se stává asyrskou provincií stejně jako většina izraelského území. V Samaří je vzbouření svržen Pekach a nový vládce Hóšea se podřizuje asyrské nadvládě a začíná platit tribut.⁶ Tiglat-pilesar III. se o události vyjadřuje v královských análech takto:

„Pekacha, krále svého, svrhli a já jsem nad nimi Hóšeu učinil králem. 10 talentů zlata, ... talentů stříbra co poplatek jejich jsem přijal.“⁷

Po smrti Tiglat-pilesara III. v roce 727 př. n. l. dochází opět ke snaze Izraelského království vymanit se z placení tributu a nadvlády Asýrie. Hóšea hledá spojení u Egypta. Tato politika vyprovokovala asyrskou říši k nové intervenci v Levantě. Nový vládce Salmaneser V. se vydává dobyt Samaří, hlavní město Izraele. Salmaneserovo obléhání začalo v roce 724 př. n. l. a v roce 722 př. n. l. je Samaří dobyto. Dochované písemné zdroje se rozcházejí v údajích, kdo nakonec město dobyl. *Bible* a *Babylonská kronika*⁸ přisuzují dobytí města Salmaneserovi V., asyrské královské

⁵ Finkelstein, Silberman, *Objevování Bible*, str. 196.

⁶ Berlejung, *Náboženské dějiny starověkého Izraele*, str. 139–140; Pečírková, *Asýrie – Od městského státu k říši*, str. 74.

⁷ Römer, Macchi a Nihan, *Úvod do Starého zákona*, str. 55.

⁸ Jepsen, *Královská tažení ve starém Orientu*, str. 158–159.

anály úspěch připisují až dalšímu panovníkovi Sargonu II. První varianta je pravděpodobně historicky věrnější.⁹

Po dobytí Samaří Izraelské království zaniká a jeho území je přímo začleněno do Asýrie jako provincie. Část obyvatel je vysídlena a do země přesídlena řada dalších národů i s jejich božstvy.

2.2. Konjunktura Judska a protiasyrská vzpoura

Poslední třetina 8. století, období vlády krále Achaze (741–725 př. n. l.) a jeho syna Chizkijáše, přinesla jižnímu království klid a nebývalou hospodářskou prosperitu. Judsko se poprvé stává rozvinutým státem s vlastní politikou a diplomacií, dochází ke stavebnímu a demografickému rozvoji. To vše ale za podmínky, že Judsko zůstává loajálním vazalem novoasyrské říše, která do oblasti přinesla stabilitu. Asyrské vlivy se výrazně odráží v kultuře, architektuře, kultu, hospodaření a správě země.¹⁰

Dobytí severního království znamenalo pro Judsko otázku identity a mělo výrazný vliv na demografii hlavního města Jeruzaléma. I kvůli vlně uprchlíků ze severu se počet obyvatel zvětšil v poslední třetině 8. století několikanásobně.¹¹ O obrovském nárůstu obyvatel Jeruzaléma svědčí například archeologické vykopávky datované do 8. století př. n. l. Nastává zvětšení rozlohy královského města z 12 ha na počátku století „na více než 50 ha koncem 8. století“.¹²

Dochází k obnově a budování opevněných měst. Nejvýznamnějším příkladem je Lakíš, která umožňuje Judsku kontrolu nad úrodnými oblastmi

⁹ Römer, *The Invention of God*, str. 175.

¹⁰ Čapek, *Archeologie, dějiny a utváření identity starověkého Izraele*, str. 169–170.

¹¹ Römer, *The Invention of God*, str. 180.

¹² Berlejung, *Náboženské dějiny starověkého Izraele*, str. 146.

Šefely a Beeršebského údolí. V prvních letech Chizkijášovy vlády vystupuje judské království jako věrný vazal Asýrie, ale později se Chizkijáš rozhodne hledat podporu a spojenectví u egyptského faraona. V roce 705 po smrti Sargona II. přestává judský král platit tribut nastupujícímu asyrskému králi a vstupuje do protiasyrské koalice. Nový asyrský vládce Sancheríb se rozhodne proti vzpouře zasáhnout a podniká vojenské tažení do Levanty.

Například podle Finkelsteina, Silbermana a Berlejung se v této souvislosti Judsko začíná intenzivně připravovat na možný asyrský vpád a válku,¹³ což se projevuje v rozsáhlé stavební činnosti, například u opevnění Jeruzaléma, v ochraně Gíchonského pramene, který je nejdůležitějším vodním zdrojem pro město, a ve vytváření zásob. Čapek je k možnosti doložit souvislost mezi přípravou na válku a stavební činností skeptický, protože takovou změnu není z hlediska hmotné kultury možné identifikovat v řádu jednotek let, případně pouze v podobě nechtěných důsledků jasné destrukce. Posílení opevnění mohlo být podle něj klidně opatřením sloužícím Asýrii, a ne proti ní.¹⁴ Ussishkin odmítá, že by například vybudování Šíloašského tunelu mohlo přímo souviset s přípravami na válku, protože rybník, se kterým byl Gíchonský pramen spojen, je umístěn až za ochrannou linií hradeb.¹⁵

¹³ Finkelstein, Silberman, *Objevování Bible*, str. 228–232; Berlejung, *Náboženské dějiny starověkého Izraele*, str. 145–146.

¹⁴ Čapek, *Archeologie, dějiny a utváření identity starověkého Izraele*, str. 170, 184.

¹⁵ Ussishkin, *Sennacherib's Campaign to Judah*, str. 94–95.

2.3. Sancheríbovo třetí tažení

Sancheríb¹⁶ se ujal vlády nad novoasyrskou říší v srpnu roku 705 př. n. l., krátce po smrti svého otce Sargona II., který zahynul v bitvě v Tabalu na severu impéria. Podle dochovaných záznamů se během Sancheríbovy vlády (705–689 př. n. l.) uskutečnilo celkem 12 vojenských tažení, z toho 4 patrně vedli místo vladaře jeho úředníci.¹⁷

Sancheríb se rozhodl udělat novým hlavním městem říše *Ninive*, kam přenesl svou vládu a dvůr. Vliv na to měla pravděpodobně neobjasněná smrt Sargona II., jehož tělo se nenašlo a nemohlo být řádně pohřbeno. Sancheríb to vnímal jako prokletí bohů.¹⁸ Stejně jako ostatní králové říše byl přesvědčen, že jeho politické kroky jsou v libosti bohů, ti také byli přítomni v podobě obrazů, rituálů a obětí na jeho vojenských taženích. Sancheríb věřil, že jeho vojenská síla je odvozena ze síly a moudrosti boha Aššura, který mu dodává sil a velí jeho armádám.¹⁹

Jako korunní princ se Sancheríb na správě a politice říše podílel již mnoho let před převzetím vlády, v této funkci se ale přímo žádného vojenského tažení nezúčastnil. Jako král však vojenskou kampaň musel podniknout již v prvním roce vlády. Poté, co se dozvěděl o spojení Babylonie s Elamem, které mohlo znamenat ohrožení pro celistvost říše, rozhodl se vzpouru potlačit. Vojenská intervence trvala od roku 704 do roku 703 př. n. l.; v první fázi Sancheríb dobyl město Kútú. Během druhé části tažení vstoupil do Babylonie, kde vydrancoval krá-

¹⁶ Jméno Sancheríb znamená v akkadštině „Sín (měsíc) nahradil bratry“. Je možné, že z toho důvodu, že jeho starší bratři byli v době narození už mrtví. Viz Heller, *Výkladový slovník biblických jmen*, str. 330.

¹⁷ Elayi, *Sennacherib, King of Assyria*, str. 3.

¹⁸ Tamtéž, str. 43.

¹⁹ Tamtéž, str. 21, 25.

lovský palác a poklad. Jako kořist si odvedl část obyvatel a množství cenného zboží a materiálu.

Babylonie se dostala znovu pod nadvládu novoasyrské říše. Hlavního organizátora vzpoury Marduk-apla-iddina II.²⁰ se ale zajmout nepodařilo, ten Sancheríba ohrožoval i v dalších letech. Druhá Sancheríbova kampaň se uskutečnila v roce 702 př. n. l. a vedla do Zagrosu. A v roce 701 př. n. l. se uskutečnilo jeho třetí tažení, tentokrát na západ říše, proti rebelujícím fénickým, pelištejským a judským městům.

²⁰ Biblické jméno krále je Beródak-baladán, viz 2. Kr 20,12.

3. Písemné prameny

3.1. Asyrské prameny

Popis vojenských tažení Sancheríba se dochoval v královských análech. Královské nápisy měly v historii Asýrie místo již od dob středoasyrského období. Jako první vládce popisuje svoje vojenská tažení na nápisích Arika-dén-ili (1319–1308 př. n. l.). Za vlády Tiglat-pilesara I. (1114–1076) se objevuje nový druh královských análů. Ty podrobně a chronologicky líčí jednotlivá tažení a vojenské události. Rok po roce popisují, kde král bojoval, jaká místa dobyl a jakou kořist si z nich odnesl.

„Mnohé analistické texty byly součástí stavebních nápisů a byly uspořádány do tří hlavních částí. Skládaly se z epitet krále, líčení vojenských skutků uspořádaných rok po roce až do okamžiku sepsání textu a popisu stavebního projektu, který byl v té době uskutečněn.“²¹

Vojenská tažení byla zapisována každý rok. Většinou popisovala nejen rok samotného tažení, ale i dění v předchozích letech vlády až do okamžiku zapsání. Popis jednoho tažení díky tomu můžeme nalézt v královských análech několikrát, v různých verzích, které ale zpravidla vycházely z prvního záznamu. S ohledem na okamžik sepsání se do nich promítaly události či politická rozhodnutí, které se v mezidobí udály.

Asyrský král ztělesňoval boží vůli, a válka tak byla z definice „svatou válkou“, kterou vládce dostal příkaz vést a vyhrát. Zápisy z tažení, které písaři sepsali po jejím skončení, tak byly zprávou božskému vládci Aššurovi.²²

²¹ Van De Mieroop, *Dějiny starověkého Blízkého východu okolo 3000–323 př. Kr.*, str. 180.

²² Tadmor, *Propaganda, Literature, Historiography*, str. 327.

Na dochované záznamy novoasyrských králů proto není možné primárně pohlížet jako na historické zápisy událostí, ale jako na vyjádření imperiální ideologie.²³ Při jejich čtení je nutné oddělit, jakou část tvoří královská propaganda.²⁴

3.1.1. Rassamův váleček

Během prvních šesti let Sancheribovy vlády, tedy do roku 699 př. n. l., byly královské texty zaznamenávány na *hliněné válečky*. Od sedmého roku je nahradily *tří až desetistěnné hranoly*, které byly praktičtější a vešlo se na nich více textu. Podrobně se v nich píše o Sancheribových vojenských taženích a stavební činnosti.²⁵ Používání různých druhů záznamových médií usnadňuje určení doby jejich vzniku.

Nejstarší novoasyrský popis Sancheribova třetího tažení je zaznamenán na tzv. *Rassamově válečku*.²⁶ Vznik textu je možné datovat do jara roku 700 př. n. l., tedy necelý rok po uskutečnění tažení.²⁷ Jedná se o hliněný váleček, na němž je text zapsán klínovým písmem v akkadštině. Za Sancheribovy vlády bylo pořízeno množství kopií *Rassamova válečku*, což mimo jiné naznačuje jeho důležitost. V kompletně dochovaných kopi-

²³ Pečirková, *Asýrie – Od městského státu k říši*, str. 9; Van De Mieroop, *Dějiny starověkého Blízkého východu okolo 3000–323 př. Kr.*, str. 180.

²⁴ Podrobněji o tématu například: Tadmor, *Propaganda, Literature, Historiography*, str. 325–335, a Cogan, *Cross-Examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign*, str. 52–53.

²⁵ Elayi, *Sennacherib, King of Assyria*, str. 3.

²⁶ Svůj název dostal podle svého objevitele, asyro-britského archeologa Hormuzda Rassama (1826–1910). Objeven byl v královském paláci v Ninive, hlavním městě novoasyrské říše, v roce 1854. Dnes se nachází ve sbírkách Britského muzea v Londýně.

²⁷ Grayson, Novotny, *RINAP 3: Sennacherib: Survey of the Inscribed Objects Included in Part 1*; Elayi, *Sennacherib, King of Assyria*, str. 53.

ích jsou četné škrty, chybná zdvojení slov, písarská opomenutí a příliš stísněné znaky, které svědčí o limitech, s nimiž se písaři potýkali při jeho opisování. Dlouho se používaly jako zdroj popisu třetího tažení nejmladší kopie *Rassamova válečku* z let 691–689 př. n. l., které jsou známé jako tzv. *Taylorův* a *Chicagský hranol*.²⁸

3.1.2. Popis vojenského tažení do Levanty

Na základě popisu z válečku je možné tažení rozdělit do *tří částí*. *První část* se zaměřuje na vojenskou kampaň ve Fénicii, *druhá část* se věnuje tažení do Pelišteji a konečně ve *třetí části* je popisováno dění v Judsku.

Rassamův váleček uvádí, že tažení bylo vedeno proti králi Sidónu a Týru Lulimu, který ale uprchl na mořský ostrov. Jeho opevněná města byla dobyta a místo něj byl dosazen proasyrský vazal Tüb'al. Dobyt byl i Aškelón, jeho král Sidka byl odveden do Asýrie společně se svou širokou rodinou. Místo Sidka byl dosazen dřívější král, kterému Sancheríb uložil platit tribut a odvádět dary.

Další součástí tažení byl útok na Ekrón, jehož místodržící, nobilita a obyvatelé vydali loajálního vazalského krále Padího Chizkijášovi do zajetí a za pomoci egyptského a etiopského spojence se postavili Asýrii na odpor u měst Elteke a Timna. Sancheríb je podle záznamu porazil, města dobyl a následně dobyl i Ekrón, do kterého znovu dosadil Padího, vysvobozeného z Jeruzaléma. Dále se asyrský král obrací směrem k Judsku.²⁹ *Rassamův váleček* popisuje vývoj vojenského tažení takto:

²⁸ Cogan, *Cross-Examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign*, str. 54.

²⁹ Grayson, Novotny, *RINAP 3: Sennacherib: Military Campaigns, Part 1*.

„(49) (Pokud jde o) Chizkijáše ze země Judské, obklíčil jsem (a) dobyl čtyřicet šest jeho opevněných měst a malých měst v jejich okolí, kterých bylo bezpočet, (50–51) a to tak, že jsem nechal udupat rampy a vynést beranidla, útokem pěchoty, sapérů, útočných a obléhacích strojů. Vyvedl jsem z nich 200 150 lidí, mladých (i) starých, mužů i žen, koní, mul, oslů, velbloudů, volů, ovcí a koz, jichž bylo bezpočet, a započítal jsem (je) jako kořist. (52–54) Jeho (Chizkijáše) jsem uvěznil v Jeruzalémě, jeho královském městě, jako ptáka v kleci. Postavil jsem proti němu blokády a přinutil jsem ho, aby se bál vyjít z městské brány. Oddělil jsem z jeho země města, která jsem vyplenil, a dal jsem (je) Mitintimu, králi města Ašdodu, a Padímu, králi města Ekrónu, (a) Sil-bélovi, králi země Gazy, (a tím) jsem jeho zemi umenšil. K dřívějšímu tributu, jejich každoročním odvodům, jsem přidal placení (darů) (jako uznání) svého panství a uložil jsem jim (ho). (55–58) Co se týká Chizkijáše, přemohl ho strach z mého vladařského lesku a po mém (odchodu) nechal přivést pracovní síly (a) své elitní (vojenské) oddíly, které si přivedl, aby posílil město Jeruzalém, jeho královské město, čímž získávám posily, (spolu s) 30 talenty zlata, 800 talenty stříbra, nejlepším antimonem, velkými bloky ..., postelemi ze slonoviny, křesly ze slonoviny, sloní kůží, sloními kly, ebenovým dřevem, zimostrázovým dřevem, oděvy s různobarevným lemováním, lněnými oděvy, modrofialovou vlnou, červenofialovou vlnou, náčiním z bronzu, železa, mědi, cínu (a) železa, vozy, štíty, kopím, brněním, železnými opaskovými dýkami, luky a šípy, výstrojí, (a) válečným náčiním, (toho všeho) nespočetně, spolu s jeho dcerami, palácovými ženami, zpěváky, (a) zpěvačkami je přivezl do Ninive, mého hlavního města, a poslal ke mně posla na koni, aby mi předal (tuto) platbu a učinil poklonu. (59–60) Z kořisti těch zemí, které jsem vyplenil, jsem naverboval 10 000 lučištníků (a) 10 000 štítonošů a přidal je ke svému královskému oddílu. Zbytek objemné nepřátelské kořisti jako ovce a kozy jsem rozdělil mezi celé své ležení a své místodržící (a) lid ve svých velkých kultických centrech.“³⁰

³⁰ Autorův pracovní překlad z angličtiny podle: <http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/rinap3/corpus/>.

Judský král Chizkijáš je na *Rassamově válečku* popisován jako nepřítel číslo jedna, nejtvrdohlavější rebel, porážka je proto vykreslena jako nejdrtivější. Sancheríb po jeho prohře získává objemnou kořist a uvaluje na něj velmi rozsáhlý tribut.³¹

Zajímavým faktem je, že uvedený popis nedává žádný silný důvod, proč se Sancheríb k útoku na Judsko odhodlal. V popisu se pouze zmiňuje, že se Chizkijáš podílel na uvěznění krále Padího z Ekrónu, loajálního vazala novoasyrského impéria. Mladší kopie textu jsou již částečně revidovány a doplněny, na kopii z roku 699 př. n. l. je Chizkijáš popsán jako ten „*kdo se nepodřídil mému jhu*“, a nově je judský král označován přízvisky silný a mocný:

*„Zpustošil jsem široký judský kraj a přivedl jsem z něj silného a mocného Chizkijáše k mým nohám.“*³²

Na *Rassamově válečku* je zaznamenáno, že Sancheríb dobyl 46 opevněných měst a nespočet malých měst v sousedství, ta však nejsou konkretizovaná. V královském paláci v Ninive byl v 19. století objeven reliéf, kde je vyobrazeno obléhání a dobytí Lakíše. Na reliéfu se dochoval nápis: „*Sancheríb, král veškerenstva, král Asýrie, v lenošce usedl a kořist města Lakíše kráčela před ním.*“³³ Dalším dokladem o dobývání opevněného města je s největší pravděpodobností i *Azecký nápis*, který popisuje obsazení Tel Azeky asyrskou armádou. Jemu se věnuji v další části práce.

Mimořádně velké číslo zajatců – 200 150, odvedených jako kořist po dobytí Judska, je propagandisticky přehnané množství, které nemůže

³¹ Cogan, *Cross-Examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign*, str. 57.

³² Tamtéž, str. 67.

³³ Jepsen, *Královská tažení ve starém Orientu*, str. 173.

odpovídat realitě, a to i vzhledem k celkovému počtu obyvatel tehdejšího Judska. Deportace obyvatelstva z dobytých území ale jinak byla jednou z charakteristických metod asyrské imperiální politiky již od dob Salmanesera I. (1274–1245 př. n. l.) a je možné ji doložit.³⁴

V řádcích 52–54 se dočítáme o uvěznění krále Chizkijáše „jako ptáka v kleci“. Je otázkou, co nakonec byl hlavní důvod, který donutil judského krále se podvolit asyrskému králi: jestli uvedená porážka Chizkijášových vojsk v Šefele, nebo obléhání či blokáda Jeruzaléma. Možná by byla i kombinace obojího. Analogická taktika, kterou by v tomto případě použil Sancheríb vůči Jeruzalému, je popsána i v jiných bitvách a vojenských taženích. Například v análech Tiglat-pilesara III. nacházíme velmi podobnou frázi, kde se hovoří o věznění rebelujícího aramejského krále Resína v Damašku. Píše se v ní také o „zavření jako ptáka v kleci“, a to v situaci, kdy je Resín obklíčen v hlavním městě v roce 733 př. n. l., kam utíká po porážce svých jednotek. Další podobný obrat je dochován i v el-amarnské korespondenci již ze 14. století př. n. l.³⁵

„... aby si zachránil život, utekl (Resín) osamocen a vstoupil do brány svého města (jako) mangusta. Jeho přední muže jsem zaživa probodl, zatímco (lid) jeho země musel přihlížet. Po pětadvaceti dny jsem tábořil u jeho města a uvěznil jsem ho (tam) jako ptáka v kleci.“³⁶

V případě Damašku bylo město dobyto a Resín byl nakonec zajat a zabit.³⁷ Podobnou blokádu města provedl Sancheríbův vnuk Ašurbanipal, když použil ozbrojená stanoviště k odříznutí životně důležitých zdrojů pro zásobování Týru. Týrský král Ba'al I. se Ašurbanipalovi vzdal, ale

³⁴ Pečírková, *Asýrie – Od městského státu k říši*, str. 43.

³⁵ Čapek, *Archeologie, dějiny a utváření identity starověkého Izraele*, str. 172.

³⁶ COS 2.117A.

³⁷ Podle 2. Královská 16,9.

nebyl zajat, pouze byl v rámci „smíření“ obnoven jeho vazalský status. O podobných variantách je tedy možné uvažovat i v případě Sancheríbova postupu vůči Jeruzalému a Chizkijášovi.

Velmi nápadné je množství darů poslaných Chizkijášem do Ninive, zmíněných v řádku 55 a dál. Tadmor se domnívá, že jde o literární kompenzace faktu, že judský král nebyl zajat a Jeruzalém dobyt, což nenaplňovalo kanonické představy písařů o úspěšném tažení.³⁸ Úpravy popisu v duchu ideologické rétoriky ještě nemusí znamenat, že Sancheríb během tažení zároveň občas nepostupoval v rozporu s tím, jak bylo obvyklé u jeho předchůdců. Stejně neobvykle se totiž může jevit rozdělení dobytých území Judska mezi ostatní vazalské krále, namísto vytvoření samostatné asyrské provincie, ke kterému došlo.

Podle Cogana Sancheríb neměl na západě zájem o expanzivní politiku a zakládání nových provincií jako jeho otec Sargon II. V této souvislosti se jeví ponechání Judska s potrestaným králem, oslabeným ztrátou území v úrodných přímořských částech západní Šefely a také jihu, jako projev politiky, kterou asyrský král prosazoval po celou dobu své vlády. Chizkijáš musel platit vysoký tribut, jeho elitní jednotky byly zařazeny do asyrské armády. Judsko bylo obklopeno provinciemi říše. Sancheríbovi se zároveň podařilo pojistit strategické komunikace na jihu jeho říše. Judsko zbavené síly podněcovat povstání se nejeví pro Asýrii jako hrozba, a může být ponecháno jako vazalský stát i s hlavním městem Jeruzalémem. Naopak pokračovat ve vojenských akcích proti němu nemá žádný strategický význam.³⁹

³⁸ Cogan, *Cross-Examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign*, str. 70.

³⁹ Tamtéž, str. 70–71.

V pozdějších kopiích textu z *Rassamova válečku* došlo ke třem spíše menším obsahovým změnám. *Za první:* k vložení poznámky, že smrt fénického krále Lulihho se odehrála na Kypru. *Za druhé:* kopie přidávají zmínku o nepoddajnosti krále Chizkijáše. A *za třetí:* dochází k pokračovací seznamu věcí z Chizkijášova tributu.

Je zřejmé, že asyrské královské anály nevyprávějí celý příběh třetího tažení, a to minimálně z toho důvodu, že délka textu byla omezena prostorem média hliněného válečku. Obsah je formován královskou ideologií, což se projevuje například používáním obvyklých schémat známých z jiných královských análů. Zapsaný příběh má řadu mezer. Jednou z nich je chybějící zmínka o široké protiasyrské koalici, která se musela zformovat před samotným tažením a kterou vedl judský král Chizkijáš s podporou Egypta.

Někteří badatelé, například Grayson, tvrdí, že asyrský záznam se s těmi biblickými rozchází natolik, že musí jít o *dvě rozdílné události*. První, při které došlo k asyrskému vítězství, a *druhé*, kdy Sancheríb utrpěl katastrofální porážku, která by se odehrála na konci jeho vlády mezi lety 688–681 př. n. l.⁴⁰ Tomu ale žádné známé asyrské záznamy nenasvědčují. Podrobněji se k této otázce vrátím ještě v další části práce.

Pokud by Sancheríb ztratil své vazalské krále a území Levanty, musel by je jeho nejmladší syn a nástupce Asarhaddon znovu dobýt. Přesto při svém tažení v letech 679/78 př. n. l. na město Arza, které leží u vádí al-Aríš⁴¹ na severu Sínaje, nenarazil na žádný odpor. Stejně tak seznam vazalských králů, kteří Asarhaddonovi platili tribut, zůstal totožný s tím, které si podrobil o téměř 20 let dříve Sancheríb. Nic tedy

⁴⁰ Grayson, 23 – *Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704–669 B.C.)*, str. 111.

⁴¹ V Bibli se používá označení Egyptský potok.

podle asyrských zdrojů nenaznačuje, že by se nějaké druhé tažení do Judska odehrálo.⁴²

3.1.3. Azecký nápis

Dalším asyrským písemným záznamem, který badatelé považují za doklad a popis části Sancheríbova třetího tažení do Judska, je *Azecký nápis*, známý rovněž jako *Dopis bohu Aššurovi*.

Tel Azeka byla starověkou pevností v nadmořské výšce 400 m n. m. v kopcovité oblasti Šefely, přibližně 30 km jihozápadně od Jeruzaléma. Poloha Azeky je strategická. Nachází se na rozhraní cest nad úrodným údolím Éla. Je to jediná možnost, jak vstoupit do centrálního Judska a jak lze z něho celou oblast kontrolovat. Je to místo, kde se potkávalo judské a pelištejské území. Materiálně je možné doložit osídlení Tel Azeky již v době bronzové, kdy zde existovalo rozsáhlé opevněné město. Na konci mladší doby bronzové došlo k jeho zničení; na příčině destrukce zatím nepanuje jednoznačná shoda. Místo bylo znovu osídleno až mezi lety 970–840 př. n. l., ale ve výrazně menším rozsahu.⁴³ V době železné IIBC (840–701 př. n. l.) dochází opět k rozvoji místa, který souvisí se zánikem sousedního pelištejského města Tell es-Safi (biblického Gatu). Rozsáhlé nálezy otisků pečetí *lemelech* značí důležité postavení Tel Azeky v rámci Judska před jeho zničením asyrskou armádou.⁴⁴

Jednoznačně s tažením z roku 701 př. n. l. spojil nápis Nadav Na'aman v článku z roku 1974. Zjistil, že dva fragmenty (K 6205 a BM 82-3-23), původně připisované různým králům, mají zvláštní literární styl, který

⁴² Cogan, *Cross-Examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign*, str. 74.

⁴³ Lipschits, Čapek, Moulis, *Tel Azeka po prvních pěti letech výzkumu*, str. 17–18.

⁴⁴ Tamtéž, str. 19–20.

je jedinečný mezi všemi ostatními doklady ze syropalestinského regionu. Následným srovnáním prepisů textu z obou fragmentů a zkoumáním fotografií bylo možné doložit, že tvoří jeden celek.⁴⁵ Text popisuje tažení proti Chizkijášovi a je možné ho rozdělit na *dvě části*. V *první* je zaznamenáno dobytí Tel Azeky (řádky 3–10), *druhá část* popisuje dobytí neznámého pelištejského města, které Chizkijáš předtím připojil k judskému království.

„(3) Aššur, můj pán, mě podpořil, a já vstoupil do Judska (KUR Ia-u-di)... Během tažení jsem získal hold od všech králů Amurru... (4) Mocí Aššura, mého pána, jsem získal teritorium Chizkijáše (Ha-za-qi-ia-a-u) z Judska... (5) město Azeku (URU.A-za-qa-a), jeho zásobovací město/pevnost mezi mým územím a Judskem, (6) které leží na vrcholu hory a jako nespočet ostrých železných dýk dosahuje nebes, zatímco jeho základy dosahují samotného podsvětí... (7) Jeho zdi byly velmi silné, téměř jako vysoké hory, na pohled očí se zdály jakoby z nebes. (8) Byly postaveny dobývací rampy, vzhůru dotažena beranidla i ‚Velká moucha‘ (nim-gal-li [asi šlo o velký dobývací stroj]) ... pěšáci zaútočili ruku v ruce. (9) Uviděli vpád mých koní, slyšeli válečný křik zástupů Aššura a vylekali se. (10) Azeku jsem oblehl, dobyl, vyplenil a zcela zničil.“⁴⁶

Galil v *Revue Biblique* v roce 1995 na základě literární analýzy zpochybnil Na‘amanovo přiřazení *Azeckého nápisu* k událostem z roku 701 př. n. l.⁴⁷ Další debatu shrnuje například Frahm či Young.⁴⁸ Podle Galila i Frahma

⁴⁵ Na‘aman, *Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah*, str. 25–39.

⁴⁶ Český překlad podle Mayer, *Sennacherib's Campaign of 701 BCE: The Assyrian View*, str. 198–199, převzatý z Čapek, *Archeologie, dějiny a utváření identity starověkého Izraele*, str. 171.

⁴⁷ Galil, *A New Look at the "Azekah Inscription"*, str. 321–329.

⁴⁸ Frahm, *Einleitung in die Sanherib-Inschriften*, str. 229–223; Young, *Hezekiah in History and Tradition*, str. 38–42.

je lepší spojovat text se Sancheríbovým otcem Sargonem II. a jeho vojenskými aktivitami buď v roce 720 př. n. l., nebo 712 př. n. l. A poukazují na literárně velmi podobný dopis Sargona II. o tažení do Urartu v roce 714 př. n. l. Žádné jiné záznamy nebo zmínky, které by popisovaly tažení proti Judsku za Sargona II., ale v asyrských análech neexistují.

3.2. Biblické prameny

Rozsáhlý popis událostí Sancheríbova tažení a jeho sporu s Chizkijášem nabízí 2. kniha Královská v 18,13–19,37. Jejich paralelní verzi najdeme také v kapitolách knihy proroka Izajáše 36–37 a výrazně kratší verzi v 2. Paralipomenon 32,1–23. Zatímco vznik *Rassamova válečku* je možné celkem spolehlivě datovat do roku 700 př. n. l., přesné datování vzniku biblických textů a určení jejich forem je výrazně složitější. Vede se o nich objemná historicko-kritická debata, kterou se zkusím alespoň ve stručnosti přiblížit.

3.2.1. 2. kniha Královská 18,13–19,37

Při literární analýze textu 2. Kr 18,13–19,37 dospěl Bernhard Stade⁴⁹ na konci 19. století k názoru, že se skládá z různých zdrojů, a následně je pojmenoval jako *zprávy A a B*. Za zdroj A identifikoval verše 18,13–16, které popisují dobytí judských měst a podvolení Chizkijáše v Lakíši. Tyto verše v paralelní izajášovské verzi chybí:

„(13) V čtrnáctém roce vlády krále Chizkijáše vytáhl Sancheríb, král asyrský, proti všem opevněným městům judským a zmocnil se jich. (14) Proto poslal Chizkijáš, král judský, poselství asyrskému králi do Lakí-

⁴⁹ Bernhard Stade byl německý protestantský historik a teolog, jenž žil mezi lety 1848 až 1906. Více o jeho osobě Sláma, *Nové teologie Starého zákona a dějiny*, str. 126–131.

še: „Prohřešil jsem se, odejdi ode mne. Cokoli na mne vložíš, ponesu.“
I uložil král asyrský judskému králi Chizkijášovi tři sta talentů stříbra
a třicet talentů zlata. (15) Chizkijáš tedy odevzdal všechno stříbro, kte-
ré se nacházelo v Hospodinově domě a mezi poklady domu královského.
(16) V onen čas odsekal Chizkijáš zlato z dveří Hospodinova chrámu
i z pažení dveří, které kdysi dal on, judský král, sám potáhnout, a vydal
je asyrskému králi.⁵⁰

B by pak měla podle Stada být samostatná zpráva, která líčí situaci od
vyslání asyrské armády k Jeruzalému až po její zázračné zničení ve ver-
ších 18,17–19,37. Jako doklad správnosti svého rozdělení vnímal i to, že
asyrský nejvyšší velitel,⁵¹ dvořan⁵² a číšník⁵³ jsou do Jeruzaléma vysláni
až po zaplacení tributu judským králem v Lakíši. Stade uvnitř *pramene*
B navíc rozlišuje dvě menší samostatné jednotky, které nazval B1 a B2,
a to na základě tří rozdílných proroctví (2. Kr 19,7; 28b, 33) o návratu
Sancheríba do Asýrie. Stade totiž považuje za problematické, že na se-
be proroctví navzájem neodkazují a nenavazují:

(19,7) „Hle, uvedu do něho ducha, uslyší zprávu a vrátí se do své země.
V jeho zemi jej nechám padnout mečem.“

(19,28b) „provleču ti chřípím kruh a do úst vložím uzdu. Odvedu tě
cestou, po níž jsi přišel“

⁵⁰ ČEP.

⁵¹ V Bibli je použito hebrejské slovo תַּרְטָן (tartān), což byl jeden z pěti nejvyšších
úředníků asyrského krále, velitel armády, vojevůdce. Kromě 2. Kr 18,17 je v Bibli
zmíněn ještě v Iz 20,1 tartán Sargona II., který místo něj vede boj proti Ašdodu.

⁵² Slovo סִרְסָרִיס-בַּר (rab-sāris) – hebrejský přepis titulu vysokého dvorního asyrského
úředníka.

⁵³ Slovo רַב־שָׂאֲרָיָה (rab-šāqē) – titul asyrského vysokého úředníka, zaujímal pravděpo-
dobně i vysoké postavení ve vojsku, muž poctěný zvláštní důvěrou krále.

(33) „Cestou, kterou přišel, se zase vrátí, do tohoto města nevejde, je výrok Hospodinův.“⁵⁴

První proroctví vnímá jako nenaplněné, protože to není zpráva,⁵⁵ která je důvodem Sancheríbova návratu. Nabízí tedy rozdělení B1, které je složeno z 2. Kr 18,17–19,9a, kde zprávu o tažení kúšského krále Tirháka vůči asyrskému králi z 19,9a bere jako naplnění proroctví z 19,7. B1 uzavírá 19,36–37, kde se mluví o Sancheríbově vraždě. Jako část B2 označuje 2. Kr 19,9b–37. Rozdělení textu na dvě části tvořené různými prameny podle Stada podporuje i opakovaná mise královských vyslanců, kterou považuje za dublet.⁵⁶

Stadovo základní rozdělení bylo přijato i Brevardem S. Childsem,⁵⁷ ten ovšem navrhuje jiný konec pro *pramen B2*. Childs do něj nezařazuje verše 36–37, ale pouze verš 35, kde je popsáno zničení Sancheríbovy armády. Závěry vyplývající ze Stadovy a Childsovy práce byly široce přijaty v akademické obci a často je na ně odkazováno jako na tzv. *Stade-Childsovu hypotézu*. Ohledně možnosti historické rekonstrukce událostí z roku 701 př. n. l. je samotný Childs značně skeptický a domnívá se, že bez mimobiblických důkazů se nepodaří nalézt uspokojivé řešení otázky.⁵⁸

⁵⁴ ČEP.

⁵⁵ Nebo také zvěst, pomluva – hebrejsky שְׁמוּ'אָה (šmû-'ah).

⁵⁶ Evans, *The Invasion of Sennacherib in the Book of Kings*, str. 4–6.

⁵⁷ Brevard Childs byl americký starozákoník, profesor na Yaleově univerzitě, jenž se zabýval kanonickým přístupem k Bibli. Více o jeho osobě Sláma, *Nové teologie Starého zákona a dějiny*, str. 327–335.

⁵⁸ Evans, *The Invasion of Sennacherib in the Book of Kings*, str. 7.

	Pramen A	Pramen B1	Pramen B2
B. Stade	2. Kr 18,13–16	2. Kr 18,17–19,9a; 19,36–37	2. Kr 19,9b–37
B. S. Childs	2. Kr 18,13–16	2. Kr 18,17–19,9a; 19,36–37	2. Kr 19,9b–35
Ch. Hardmeier	2. Kr 18,9–19,37 – jeden příběh		
William R. Gallagher	2. Kr 18,13–16	2. Kr 18,17–19,37 – neděle B na dva prameny	
Paul S. Evans	samostatný koherentní příběh		

Ronald E. Clements⁵⁹ je v souladu se *Stade-Childsovou hypotézou*. Podle něj ale není potřeba hledat pro vyřešení historického problému další mimobiblické důkazy. Rozhodl se proto zaměřit na dokázání fiktivní povahy andělské intervence v závěru *pramene B2*. Clements se zabývá izajášovskými proroctvími a klade si otázku, zda někde předpovídají zázračnou záchranu Jeruzaléma nebo pobití Asyřanů. Žádný důkaz pro toto tvrzení u proroka nenachází. Naopak tvrdí, že Izajáš (například v Iz 31,4) předpovídá pád Jeruzaléma.⁶⁰

Christof Hardmeier⁶¹ odmítl *Stade-Childsovu hypotézu* založenou na kritické analýze pramenů a na základě narativní analýzy navrhl verše 2. Kr 18,9–19,37 považovat za jeden příběh, literární fikci vytvořenou v roce 588 př. n. l. při obléhání Jeruzaléma Babyloňany. Obléhání Jeruzaléma asyrskou armádou po zaplacení tributu tak podle Hardmeira sloužilo

⁵⁹ Ronald E. Clements je žijící britský starozákoník, narozený v roce 1929. V současné době vyučuje na King's College London.

⁶⁰ Evans, *The Invasion of Sennacherib in the Book of Kings*, str. 8.

⁶¹ Německý evangelický starozákoník, který žil mezi lety 1942 až 2020.

pouze dramtizaci v příběhu. Hardmeierův návrh byl kritizován hlavně s poukazem na fakt, že příběh napsaný jen krátce před dobytím Jeruzaléma Babyloňany by se po roce 587 př. n. l. rychle ukázal jako nepravdivý, a jen stěží by se udržel v konkurenci Jeremjáše, který musel být po pádu Jeruzaléma vnímán jako pravý prorok.

William R. Gallagher souhlasí s rozdělením na A i B a považuje prameny za převážně spolehlivé. Na základě literární analýzy se přiklání k názoru, že se jedná z velké části o historické texty, a to včetně promluv nejvyššího číšníka asyrského krále, které přirovnává k Iz 10,5–9. Andělský zásah na konci příběhu podle Gallaghera reprezentuje epidemii, kvůli které mnoho asyrských vojáků během tažení zemřelo.⁶² Ke zcela opačnému názoru na projevy nejvyššího číšníka došli nezávisle na sobě E. Ben Zvi a D. Rudman. V promluvách se podle nich mnohem víc odráží biblický jazyk než skutečná asyrská řeč či propaganda. Ben Zvi přiznává, že některé obraty z promluv mají obdobu v novoasyrských textech, ale:

„... nenajdeme v nich žádné výrazy přesahující to, co lze považovat za obvyklý biblický jazyk. V tomto případě by mělo být upřednostněno nejjednodušší řešení, tj. vzhledem k tomu, že se řeč vyskytuje ve Starém zákoně, předpokládat, že se jedná o biblickou literaturu, a nikoli o přepis nebo blízkou obdobu skutečné asyrské řeči.“⁶³

A doplňuje, že tento přístup je v souladu s běžnou úlohou promluv ve starověku psaných dějinách, tedy, že jejich autor klade do úst svých postav řeči, které jsou vyjádřením jeho vlastních názorů, ale v historické skutečnosti nezazněly.

⁶² Evans, *The Invasion of Sennacherib in the Book of Kings*, str. 11–12.

⁶³ Ben Zvi, *Who Wrote the Speech of Rabshakeh and When?*, str. 91.

Ben Zvi dále tvrdí, že představa Hospodina bránícího Jeruzalém a Si-jón jako nedobytné místo v rané izajášovské tradici neexistovala, což znamená, že části promluv, které s tímto motivem pracují, pocházejí z pozdějšího období než z roku 701 př. n. l. Na závěr, ale připouští, že nějaká obecná představa řeči nejvyššího číšníka, který přišel do Jeruzaléma se zprávou od asyrského krále, mohla v lidové paměti existovat, protože jinak by biblický autor patrně vložil řeč místo něj do úst nejvyššího asyrského úředníka, tedy nejvyššího velitele.⁶⁴

Slovenský biblista Peter Dubovský také souhlasí se *Stade-Childsovou hypotézou* a považuje ji za všeobecně přijímanou, ale na základě rekonstrukce praktik novoasyrských zpravodajských služeb nabízí váhavou podporu Gallagherových tvrzení. Podobnosti mezi jinými biblickými texty a řečí nejvyššího číšníka podle něj mohou znamenat kvalitní práci asyrských zpravodajských služeb spíš než automaticky práci biblického redaktora. Současně přiznává, že biblické prameny nemusí reflektovat historickou realitu Sancheríbova tažení, ale jen dobrou znalost praktik zpravodajských služeb imperiální říše ze strany biblických autorů.⁶⁵

Paul S. Evans má za důležité celý text číst jako dílo *deuteronomistického historika*, který sice pracoval s více zdroji, ale od začátku ho komponoval v jeden příběh. Na základě odlišného pravopisu jmen Chizkijášových úředníků v 2. Kr 18,18; 26; 37 a 19,2 identifikuje čtyři možné zdroje, na kterých je text založen. Zároveň považuje za velmi obtížné tyto zdroje dále rozlišit a ptá se po přínosnosti metodologie kritiky pramenů pro analýzu tohoto textu. Vrací se k představě M. Notha, který považoval deuteronomistické dějpravné dílo za práci redakce z období exilu. Na základě vlastní kritiky pramenů zpochybňuje konzistenci *Stade-Childso-*

⁶⁴ Ben Zvi, *Who Wrote the Speech of Rabshakeh and When?*, str. 92.

⁶⁵ Evans, *The Invasion of Sennacherib in the Book of Kings*, str. 12–13.

vy hypotézy.⁶⁶ Například verše 2. Kr 19,9a a 19,20, kde se obdobně používá spojení hebrejské předložky עַל ('el) a slovesa שָׁמַר (s-m-'), označuje za úzce propojenou redakční práci deuteronomisty, čímž zpochybňuje rozdělení *pramene B* na dvě části *B1* a *B2*.

Protože výsledky kritiky pramenů připadají Evansovi nejednoznačné, provádí také *rétorickou analýzu textu*. Na jejím základě pokládá za nutné číst text 2. Kr 18,13–19,37 především jako samostatný koherentní příběh. Odmítá vidět biblický text primárně skrze optiku asyrských pramenů, což mu umožňuje vyřešit některé rozpory. Například otázku, proč vůči Chizkijášovi, který se nejprve podvoluje Sancheríbovi v Lakíši a je ochotný mu zaplatit tribut, i přesto asyrský vládce posílá do Jeruzaléma své úředníky s novými požadavky. Evans v tom vidí Chizkijášovu neschopnost zaplatit přislíbený tribut. Podle něj nedochází ani k vojenské intervenci vůči Jeruzalému, ale vyslanci k městu vyráží pouze s potřebným doprovodem na jejich ochranu. Přímá vojenská aktivita zmíněná u opevněných judských měst je v případě Jeruzaléma nahrazena rétorickou aktivitou. To má být naplnění prorockých zaslíbení, že nedojde k obléhání Jeruzaléma. Ke splnění proroctví z 2. Kr 19,7 tak dochází v příběhu postupně. V *první fázi* je jeho naplněním zpráva o přesunu egyptských vojsk, díky níž dojde k odlákání pozornosti Sancheríbovy armády od hlavního judského města. Z textu příběhu podle Evanse nevyplývá, že by se zázračné pobití asyrského vojenského tábora mělo odehrát přímo před branami Jeruzaléma. *Druhá fáze* proroctví je naplněna návratem do Asýrie a smrtí asyrského krále v Ninive.⁶⁷

Základní rozdělení na *prameny A* a *B*, které v historicko-kritické debatě převážilo, se také výrazně odráží v pokusech o historickou rekonstruk-

⁶⁶ Evans, *The Invasion of Sennacherib in the Book of Kings*, str. 81–85.

⁶⁷ Tamtéž, str. 139–165.

ci událostí na základě biblických pramenů. Tyto rekonstrukce je možné rozřadit do *tří převažujících typů*.

Podle *prvního* Sancheríb vstoupil v roce 701 př. n. l. do Levanty, podařilo se mu dobýt a vyplenit judská města, oblehl hlavní město Jeruzalém, a král Chizkijáš byl donucen zaplatit tučný tribut. Po takto úspěšném tažení se vrací Sancheríb zpět do Asýrie. Tato verze se jako o svůj zdroj opírá pouze o *pramen A*. S asyrskými prameny a jejich popisem události by se verze rozcházela hlavně v popisu obléhání Jeruzaléma.

Druhý typ se s prvním shoduje v tom, že v roce 701 př. n. l. Sancheríb zaútočil na Judsko a podařilo se mu dobýt a vyplenit jeho opevněná města. Oblehl Jeruzalém, ale potom z neznámého důvodu obležení ukončil a vrátil se zpět do Asýrie, kam mu Chizkijáš posílá tribut. V tomto případě by odkazovaly *prameny A i B* společně pouze k jedné události.

Třetí typ vychází z předpokladu, že *prameny A a B* líčí dvě rozdílné události. *První, pramen A*, který se shoduje s tím, jak jsou popisovány události v prvním typu historické rekonstrukce, a zaznamenává to, co se odehrálo během vojenského tažení v roce 701 př. n. l. *Třetí typ* ale zároveň předpokládá druhé obléhání Jeruzaléma a Sancheríbův návrat do Judska, který by se musel odehrát někdy kolem roku 688 př. n. l. Při návratu by došlo i k Biblí popisované porážce asyrského vojska. Tuto historickou událost by zachytil *pramen B*.

3.2.2. Izajáš 36–37

Bible zanechává příběh o Sancheríbově tažení z 2. Kr 18,13–19,37 v téměř identické podobě také v knize Izajáš v kapitolách 36–37. To samo o sobě klade řadu otázek, například, který z textů je starší, nebo jestli oběma verzím nepředcházela nějaký prapůvodní text, který by obě biblické knihy převzaly.

Německý orientalista a biblista Wilhelm Gesenius v roce 1821 ve svém komentáři ke knize Izajáš jako první přisoudil verzi 2. Kr 18,13–19,37 starší původ. Geseniovo tvrzení bylo přijímáno téměř bez výhrad až do konce 20. století, kdy začal být tento přístup zpochybňován především biblisty využívajícími *synchronní přístup*. I dnes zůstává tento postoj dominantním názorem v diskuzi. Kahn shrnuje ve své knize hlavní důvody, proč je text z knihy Královské považován za starší.⁶⁸

Příběh více odpovídá stylu knihy Královské, zatímco kapitoly Izajáše 35 a 36 znamenají razantní přechod mezi *poetickým a narativním stylem*. Mezi kapitolami 17 a 18 knihy Královské takový předěl nenajdeme. Text zapadá do rámce deuteronomistického dějepravného díla. Datace vládnutí, kterou přebírá Izajáš 36,1, jsou rovněž běžnější spíše v deuteronomistickém souboru než v Izajášovi. Navíc zmínka o čtrnáctém roce vlády předpokládá znalost, že Chizkijáš vládl 29 let; tak je to uvedeno v 2. Kr 18,2.

Hlavní postavou v textu je král Chizkijáš, prorok Izajáš v něm hraje spíše vedlejší, zprostředkovatelskou roli. Izajášovská verze vypouští některé sekundární události a slova. To by podle pravidla *Lectio difficilior potior*, které tvrdí, že text náročnější na pochopení je původnější, znamenalo, že i toto je důvod, proč by měl být text z 2. Královské považován za původnější. Dalším argumentem je i to, že příběh o Chizkijášovi a Sancheribovi by byl do knihy Izajáš přidán obdobně jako text 2. Kr 25,1–12 do knihy proroka Jeremiáš 52,4–16.

V posledních čtyřiceti letech se ale rozšířilo používání *narativních a intertextuálních metod*, které naopak považují za původnější umístění příběhu v Izajášovi 36–37. Takové řešení navrhuje například Ackroyd, Smeelik, Seitz, Olley, Vermeylen či Anderson, a to na základě „ideologických,

⁶⁸ Kahn, *Sennacherib's Campaign against Judah*, str. 23–25.

redakčních, literárních a jazykových kategorií“.⁶⁹ Zmiňovaní autoři spatřují v textu rysy, kvůli kterým ho řadí do díla Protoizajáše. Jsou to například Hospodinovo zaslíbení ochrany Jeruzaléma, pýcha Asýrie a její role v dějinách Judska, protikladné osudy Samaří a Jeruzaléma, odmítnutí spojenectví s Egyptem nebo odlišný teologický postoj k modlám.

Další skupina badatelů předpokládá, že vznik textu a jejich zařazení do jednotlivých biblických knih spolu od začátku souvisely. Například Seitz tvrdí, že text byl psán již se záměrem ho použít zároveň v Izajášovi i knize Královské. Williamson zase předpokládá, že text byl psaný někým, kdo byl dobře obeznámen s ranou izajášovskou prorockou tradicí, a původně neměl být součástí díla deuteronomistického historika, ale byl do něj začleněn. Williamson přišel i s možností, že verze z 2. Královské a Izajáše 36–37 vznikly nezávisle na sobě, na základě nějaké prapůvodní verze – *Urtextu*. Vůči takovému náčrtu vývoje ale Carr namítá, že se zmiňované návrhy dají lépe vysvětlit jako důsledek procesu kopírování jedné již vytvořené verze, což dokazuje tím, že texty v 2. Královské i Izajášovi prokazatelně prošly vývojem.⁷⁰

3.2.3. Datace biblických textů

Názory na dobu vzniku textů se u jednotlivých biblistů dramaticky rozcházejí, od datování krátce po roce 701 př. n. l. až po perské období, tedy téměř tři století po předpokládaném uskutečnění samotných událostí. U badatelů, kteří se opírají především o kritiku pramenů, je hlavní otázkou časové zařazení jednotlivých *pramenů A, B1 a B2*.

Jelikož se *pramen A* ve většině bodů shoduje s tím, jak je tažení popsáno v Sancheríbových záznamech, je považován za nejstarší z nich, nebo

⁶⁹ Kahn, *Sennacherib's Campaign against Judah*, str. 27.

⁷⁰ Tamtéž, str. 29–31.

dokonce jediný, který skutečně popisuje historické události, a jako na takový je možné se na něj spolehnout při případné historické rekonstrukci⁷¹ s tím, že by se mohlo jednat o shrnutí popisu zaznamenaného v královských a chrámových kronikách Judska. *Pramen A* by byl sepsán několik let nebo desítek let po samotných událostech.⁷² Zároveň před vložением do 2. Královské musel projít redakčními úpravami.

U *pramene B1* na základě uvedených osob, jejich jmen, míst a situací mnozí badatelé předpokládají, že rovněž musí vycházet z popisu samotných událostí. Zároveň ale text obsahuje *dvě zmínky*, kvůli kterým je nutné dataci pramene nebo jeho částí posunout minimálně o několik desítek let. Tou *první* je verš o kúšském králi Tirhákovi v 2. Kr 19,9, který vládl až mezi lety 690–664 př. n. l., a *druhou* je informace o vraždě Sancheríba v chrámu jeho syny a nástupnictví Asarhaddona na asyrském královském trůnu. Tato událost je zmíněná v 2. Kr 19,37; k jejímu sepsání mohlo dojít nejdříve po roce 681 př. n. l.

Cogan a Tadmor předpokládají u *pramene B1* nejprve ústní tradici příběhu, která se zachovala v okruhu izajášovských následovníků a k jejímuž sepsání došlo ještě za vlády krále Chizkijáše, případně na začátku vlády jeho nástupce Menašeho, s tím, že později byly provedeny redakční úpravy, kdy byl na základě *Babylonské kroniky* upřesněn způsob Sancheríbova úmrtí. V motivu potrestání asyrského krále Hospodinem za pýchu vůči němu a svatému městu vidí analogii potrestání Sancheríba bohem Mardukem za odvezení jeho sochy a znesvěcení Babylónu v roce 689 př. n. l. Bible je ale v popisu vraždy mnohem konkrétnější než *Babylonská kronika*. Ta jmenuje pouze jednoho anonymního vraha a na rozdíl od Bible neupřesňuje místo ani způsob vraždy.⁷³

⁷¹ Cogan, Tadmor, *II. Kings*, str. 241.

⁷² Kahn, *Sennacherib's Campaign against Judah*, str. 32–34.

⁷³ Cogan, Tadmor, *II. Kings*, str. 243–244.

Právě podrobné detaily Sancheríbovy smrti popsané v 2. Královské vedou Parpolu a Laata k závěru, že k sepsání *pramene B1* muselo dojít kolem roku 681 př. n. l., kdy byly podrobnosti o vraždě stále v živé paměti. Van der Kooij a M. de Jong také tvrdí, že sepsání *pramene B1* souvisí se Sancheríbovou smrtí, ale v tom smyslu, že měla vyprovokovat autory k zaznamenání příběhu. De Jong rovněž píše, že *B1* vykazuje podobné rysy jako raná izajášovská tradice a k sepsání došlo někdy v polovině 8. století př. n. l.

Další skupina biblistů řadí vznik *pramene B1* do konce 7. století př. n. l., období vlády judského krále Jošijáše, a to na základě protiasyrského vyznění příběhu. Doba pokusu judského krále o autonomní politiku, kdy je Jeruzalém vnímán jako Bohem chráněné město a vláda davidovské linie jako věčná, by tak byla ideálním prostředím pro sepsání příběhu.

Zprávu o tažení Tirháka v Iz 37,7 vnímá O. Kaiser za narážku na konkrétní egyptské vítězství, proto sepsání příběhu datuje do 4. století př. n. l., kdy Egypt několikrát odrazil perské pokusy o své dobytí. Samotné jádro příběhu ale považuje za výrazně starší.

Pramen B2 má většina biblistů za teologický text, který vznikl až v exilním nebo poexilním období a o který se není možné žádným způsobem opřít při historické rekonstrukci událostí. K určení doby jeho vzniku se používá výčet míst v 2. Kr 19,12–13, která nedokázali bohové před dobytím Asýrie uchránit. Například Na‘aman na základě tohoto seznamu datuje pramen až do období po smrti novobabylonského krále Nabukadnesara II., tedy po roce 562 př. n. l.⁷⁴

Ani badatelé, kteří se kloní k názoru, že text byl od začátku komponován jako jednotný příběh, se neshodnou na době jeho vzniku. Nejčas-

⁷⁴ Kahn, *Sennacherib's Campaign against Judah*, str. 40–45.

těži se objevují *tři návrhy*, a to v době vlády krále Menašeho, v exilním či poexilním období.

3.2.4. 2. Paralipomenon 32,1–23

Dalším místem, kde se v Bibli popisuje Sancheríbovo tažení do Judska a jeho střet s Chizkijášem, je možné nalézt v 2. Paralipomenon 32,1–23. Jedná se o dvě třetiny kratší text než v 2. Královské a Izajášovi. Podstatné části příběhu autor knihy vynechává nebo mění. Chybí například zmínka o vzpouře vůči asyrskému králi (oproti 2. Kr 18,7–8), a navíc je popisována rozsáhlá příprava na konflikt (2. Pa 32,2–8). Chizkijáš neplatí Sancheríbovi tribut (2. Kr 18,14–16) a nejsou dobytá opevněná judská města, Sancheríb neobléhá Jeruzalém ani se k němu, jakožto městu Davidovu, nepřibližuje. Na rozdíl od dvou předchozích biblických verzí zde Chizkijáš promlouvá přímo ke svému lidu (2. Pa 32,7–8). Chybí zde i zmínka o kúšském králi Tirhákovi a přesunu asyrských vojsk z Lakíše do Libny (2. Kr 19,8–9).

Hlavní zdroje celé knihy Paralipomenon jsou knihy Samuelovy a Královské, na rozdíl od nich se ale zaměřují pouze na dějiny davidovského království.⁷⁵ Japhet považuje za evidentní závislost 32. kapitoly 2. Paralipomenon primárně na deuteronomistickém zdroji, ale připouští, že je do nějaké míry ovlivněn i verzí z Iz 36–37. Za typický znak pro práci autorů knihy má zkracování původního zdroje, díky kterému vyniká vlastní látka chronisty. Japhet kromě toho rozeznává v 2. Pa 32,1–8 samostatnou část, která tématem, jazykem ani terminologií nemůže být odvozena z textů 2. Královské nebo Izajáše, ale je založena na mimobiblickém zdroji. Příběh je tak podle Japhet vytvořen ze dvou zdrojů, které autor spojuje, jazykově retušuje a přizpůsobuje vlastnímu pohledu a cílům.⁷⁶

⁷⁵ Rendtorff, *Hebrejská bible a dějiny*, str. 348–353.

⁷⁶ Japhet, *1 and 2 Chronicles*, str. 977–980.

Podle Evanse i Kahna je tento příběh primárně odvozen z izajášovské verze v 36–37 a úplně ignoruje *pramen A*. S Japhet se shodují na tom, že část, která pojednává o přípravě na konflikt, je vytvořená na základě mimobiblického zdroje. Kahn předpokládá, že by to mohla být *kniha judských a izraelských králů*, a přisuzuje jí relativní spolehlivost, kterou považuje doloženou archeologicky i z mimobiblických písemných zdrojů.⁷⁷ Jak jsem se ale zmínil v části *Konjunktura Judska a protiasyrská vzpoura*, spojovat rozsáhlou stavební činnost s přípravami na konflikt není na základě archeologických objevů jednoznačně možné.

3.3. Hérodotos

Biblické texty a asyrské záznamy se při popisu některých částí Sancheríbova třetího tažení značně rozcházejí. Pro jeho historickou rekonstrukci je proto nutné hledat i další prameny, které se o události zmiňují. Jedním z nich je dílo *Dějiny* řeckého historika Hérodota z 5. století př. n. l., které popisuje porážku asyrského krále Sancheríba:

„Po slepci se prý stal králem kněz Héfaistův, který se jmenoval Sethón (...) Potom se však proti Egyptu vypravil s velikým vojskem arabský a asyrský král Sanacharibos⁷⁸ a egyptští bojovníci pochopitelně nechtěli bojovat. Kněz se tím dostal do úzkých, vešel do chrámu k soše boha a vypukl v pláč nad nebezpečím, které mu hrozilo. Zatímco nařikal, padl na něho spánek a zdálo se mu, že bůh stojí nad ním a dodává mu odvahy, že se mu nestane nic zlého, když se vypraví proti arabskému vojsku; on sám prý pošle pomocníky. (...) Z vojáků ho nenásledoval nikdo, šli s ním pouze kramáři, řemeslníci a lidé z tržiště. Když tam přišel, zaplavilo jeho protivníky v noci množství polních myší, které jim rozhryzaly toulce, luky

⁷⁷ Kahn, *Sennacherib's Campaign against Judah*, str. 271–287.

⁷⁸ Jedná se o přepis řecké podoby jména.

*a držadla štítů, takže druhý den beze zbraní utekli a mnoho jich padlo. Dnes stojí kamenná socha tohoto krále v chrámu Héfaistově; v ruce drží myš a má na sobě nápis: Budiž zbožný ten, kdo se na mě dívá!*⁷⁹

Právě výše popisovaná zázračná porážka krále Sancheríba byla pro mnohé badatele paralelním záznamem událostí v 2. Kr 18,13–19,37 a potvrzením, že by skutečně mohlo dojít k pobití asyrských vojsk, jak je zmiňováno v 2. Kr 19,35.⁸⁰ Při kritickém pohledu na text je ale vidět, že spojovat oba příběhy přináší víc problémů a že jednoduché řešení historických otázek a rozporů nenabízí.

Hérodotův text vznikl na konci první poloviny 5. století př. n. l., a i když debata o vzniku textu v 2. Kr a Iz 36–37 stále není uzavřená, zdá se pravděpodobné, že oba texty mají na sobě nezávislý původ. Stejně tak na něj neměly vliv ani asyrské královské záznamy. Hérodotův příběh je založen na egyptské tradici, ale můžeme v něm pozorovat několik helénistických motivů, které sloužily k adaptaci textu pro řecké publikum. Například zázračné zničení asyrské armády může být odrazem tradice myšího boha Apollóna Sminthea. Nápis na soše v Héfaistově chrámu mnohem víc odpovídá řeckému způsobu oslavných nápisů než tomu, co je známo z egyptské historie.⁸¹

Pro využití příběhu k historické rekonstrukci je problematické už samotné jméno krále, héfaistova kněze Sethóna (Σεθών), protože při srovnání s egyptskými záznamy se žádné takové kněžské jméno dohledat ne-

⁷⁹ Hérodotos, *Dějiny*, str. 148.

⁸⁰ V českém prostředí například Bič, *Výklady ke Starému zákonu II*, str. 499–500. Jako možné vysvětlení porážky asyrských vojsk to navrhuje i komentář Českého studijního překladu Bible k příslušnému verši.

⁸¹ Grabbe, *Of Mice and Dead Men*, str. 135; Kahn, *The War of Sennacherib Against Egypt as Described in Herodotus II 141*, str. 28.

podánilo. Podle Lloyda by mohlo být zkomoleninou jména krále Šabataky. V takovém případě by seděla i časová posloupnost v Hérodotově díle, protože o dva odstavce předtím zmiňuje jiného krále 25. dynastie Šabaku.⁸² Naopak Khan dochází k závěru, že jméno krále není v textu vůbec zmíněno a že Sethón znamená pouze titul pro velekněze boha Ptah. Spojit používání titulu s nějakým konkrétním egyptským vládcem je ale rovněž problematické.

Jelikož Hérodotos umísťuje Sethónovu vládu do doby mezi panováním králů Šabaky a Psammetika I.,⁸³ musel by se příběh asyrské invaze odehrát nejdříve po roce 706 př. n. l. a nejpozději v 664 roce př. n. l. Jediná porážka Asyřanů z tohoto období je zaznamenána v *Babylonské kronice*, a to v souvislosti s prvním pokusem krále Asarhaddona dobýt Egypt v březnu 673.⁸⁴ V asyrských záznamech je s kampaní z roku 701 př. n. l. spojena pouze porážka egyptských vojsk v blízkosti města Elteke. Až k egyptským hranicím ale Sancheríb nikdy tažení nevedl.

Bible sice píše o zprávě o tažení Tirháka v 2. Kr 19,9, ale i tento údaj se chronologicky rozchází s datací třetího tažení. Egyptský faraon totiž vládl až v letech 690–664 př. n. l. V biblickém textu ani není konkrétní bitva zmiňována, naopak příběh končí stažením Sancheríba zpět do Asýrie v 2. Kr 19,36. Pokud bychom chtěli určit, kdy se Hérodotem popisovaná událost odehrála, museli bychom ji datovat mezi rok 690 př. n. l., kdy nastoupil na trůn král Tirhák, a rok 681 př. n. l., kdy byl v Nive zavražděn Sancheríb.

⁸² Kahn, *The War of Sennacherib Against Egypt as Described in Herodotus II 141*, str. 25.

⁸³ Hérodotos, *Dějiny*, str. 150–153.

⁸⁴ Kahn, *The Assyrian Invasions of Egypt (673–663 B.C.) and the Final Expulsion of the Kushites*, str. 252.

Jedním z problematických bodů, kvůli kterému je obtížné Hérodotův příběh spojovat s událostmi v Judsku v roce 701 př. n. l., je označení Sancheríba za „arabského a asyrského krále“. Sancheríb totiž první výpravu proti Arabům, na základě které by toto označení mohl získat, podnikl až ke konci své vlády, a to v letech 690–689 př. n. l.⁸⁵ Příležitější by toto označení znělo pro Asarhaddona, který se o podporu arabských kmenů opíral při svém tažení vůči Egyptu v roce 671 př. n. l.

Další otázky vzbuzuje zmínka, že asyrskou armádu porazili pouze „kramáři, řemeslníci a lidé z tržiště“, tedy něco, co je z vojenského hlediska značně nepravděpodobné. Kahn proto doporučuje hledat literární vysvětlení této části příběhu a spojuje ho s bohem Ptah, který je uctíván jako bůh řemeslníků a umělců.⁸⁶ V příběhu pak dává smysl, že to jsou právě oni, kdo velekněze boha Ptah následují do bitvy.

Pokud jsme uvedli, že Hérodotův příběh vychází hlavně z egyptské tradice, je částečně uzpůsoben pro řeckého čtenáře a zároveň ho nejde, na základě mnoha nesrovnalostí, přímo spojovat s historickými událostmi z roku 701 př. n. l., je nutné opustit jeho čtení jako pouhou racionalizaci zázračného pobití asyrské armády z 2. Kr 19,35. Předpoklad, že to, co porazilo asyrskou armádu, byla nákaza přenášená hlodavci (a Hérodotos použil myši pro její opis), je dobrým příkladem takové neodůvodněné racionalizace. Ve starověku sice myši byly skutečně s epidemiemi mnohokrát spojovány, ale není to důkaz, že Hérodotos zamýšlel, aby byl jeho příběh právě takto chápán.⁸⁷ O epidemii by se totiž mohl klidně zmínit přímo. Neopodstatněně působí i vysvětlení, že by použití příběhu s myšmi místo epidemie sloužilo k větší helenizaci textu.

⁸⁵ Elayi, *Sennacherib, King of Assyria*, str. 123–124.

⁸⁶ Kahn, *The War of Sennacherib Against Egypt as Described in Herodotus II 141*, str. 26.

⁸⁷ Grabbe, *Of Mice and Dead Men*, str. 135.

Hérodotovy *Dějiny* není možné vnímat jako primární historický pramen, jsou nepřiznaně složeny z materiálů různého stáří, původu i historické hodnoty, a v tom se podobají některým biblickým textům.⁸⁸ Podobně opatrně je potřeba s textem pracovat při snaze o historickou rekonstrukci událostí, které zmiňují.

⁸⁸ Grabbe, *Of Mice and Dead Men*, str. 119.

4. Hmotné doklady

Sancheríbova tažení

Při srovnání uvedených písemných pramenů docházíme k závěru, že se v některých základních historických bodech neshodují. Zatímco jsme si řekli, že na základě asyrských pramenů je možné průběh vojenské kampaně datovat do roku 701 př. n. l., biblický text 2. Kr 18,13 (Iz 36,1) tak jednoznačnou odpověď nedává. Je v něm totiž uvedeno, že asyrský král Sancheríb vytáhl proti Chizkijášovi ve čtrnáctém roce jeho vlády.

Pokud se asyrská vojenská kampaň konala skutečně v roce 701 př. n. l., znamenalo by to, že se Chizkijáš stal judským králem někdy v roce 715–714 př. n. l. Jenže v 2. Kr 18,3 je uvedeno, že se Chizkijáš stal králem již v třetím roce vlády izraelského krále Hóšey, tedy podle 2. Kr 17,6 šest let před pádem Samaří. Dobytí hlavního města izraelského království Salmaneserem V. nebo Sargonem II. je přitom možné datovat do roku 722 př. n. l. (případně v rozmezí 722–720 př. n. l.).⁸⁹ Například Becking na základě těchto nesrovnalostí nabízí novou chronologii a pro čtrnáctý rok Chizkijášovy vlády počítá s obdobím mezi jarem 715 a jarem 714 př. n. l. (nebo podzimem 716–714 př. n. l.). Nově navrhuje datovat *dvě intervence* proti Judsku, *první* v roce 715 př. n. l., kdy byl obléhán Jeruzalém, a *druhou* do roku 701 př. n. l.⁹⁰ Umístit obléhání do roku 715 př. n. l. je jen těžko obhajitelné nejen proto, že se Sancheríb ujal vlády až v roce 705 př. n. l., ale také proto, že tomu nenasvědčují žádná archeologická data. Například Ussishkin totiž dochází k jednoznačnému závěru, že: „Asyrská armáda Jeruzalém neobléhala a že město nebylo napadeno, dobyt

⁸⁹ Römer, Macchi a Nihan, *Úvod do Starého zákona*, str. 56.

⁹⁰ Becking, *Chronology. A Skeleton without Flesh? Sennacherib's Campaign as a Case-Study*, str. 52–60.

ani zničeno."⁹¹ To znamená, že je nutné přehodnotit i všechny návrhy, které na základě biblického textu počítají s obléháním, a ne jen s nějakou formou blokády Jeruzaléma.

Naopak velmi dobře se archeologicky podařilo doložit a datovat dobývání Lakíše asyrskou armádou. Lakíš byla vybudována během 9. století př. n. l. a jako královská pevnost se stala po Jeruzalému druhým nejdůležitějším městem Judska. Díky ní bylo možné kontrolovat celou oblast Šefely a vojensky chránit přístup k Jeruzalému.

V roce 1932–39 zde byla vedena britská archeologická expedice pod vedením Jamese Leslieho Starka,⁹² během které vykopávky v jihozápadním rohu odkryly velké množství uměle navršených kamenů. Starkey se domníval, že se jednalo o zřícené zdivo z masivního opevnění zničeného během asyrského útoku. V roce 1983 navázal na vykopávky v těchto místech David Ussishkin z telavivské univerzity, který si uvědomil, že nepravidelně navršené kameny nemohou být spadané shora, ale že se jedná o pozůstatky asyrské obléhací rampy, o které mluví asyrské královské záznamy a jež je vyobrazena na Lakíšském reliéfu. Kameny pro zbudování rampy musely být sesbírány na okolních polích Sancheribovou armádou a podle odhadů vážily 13 000 až 19 000 tun.⁹³ Z druhé strany opevnění byla odkryta protirampa, kterou vytvořili obránci pevnosti.

Jedná se o jedinou asyrskou rampu, kterou se podařilo dohledat, a zároveň o jediný archeologický doklad takového vojenského využití ramp ve starověkém Orientu. Během vykopávek se kromě toho povedlo nalézt pozůstatky obléhacích strojů asyrské armády, množství zbraní a střeli-

⁹¹ Ussishkin, *Sennacherib's Campaign to Judah*, str. 94–95.

⁹² Po jeho vraždě sepsala závěrečnou zprávu Olga Tufnellová.

⁹³ Ussishkin, *Sennacherib's Campaign to Judah*, str. 80–82.

va, například stovky hrotů šípů a kameny do praků. V jeskyni u města byl nalezen masový hrob s přibližně 1500 oběťmi asyrského útoku.⁹⁴

V stratu III je v Lakíši doložena rozsáhlá destrukce způsobená požárem. Podle chronologického datování je možné tuto destrukci zařadit do roku 701 př. n. l. Znamená to, že po boji město lehlo popelem. Ussishkin předpokládá a tvrdí, že:

„... po úspěšném útoku na město asyrští vojáci systematicky chodili s hořícími pochodněmi v rukou a zapalovali dům od domu. Na pozůstatky destrukce jsme narazili všude tam, kde vykopávky dosáhly veřejných budov a obytných domů stratu III.“⁹⁵

V postavených domech ze sušených hlíněných cihel intenzivní oheň způsobil, že došlo k jejich vypálení a zbarvení. Podlahy objevené při vykopávkách byly pokryté vrstvou popela, rozbité keramiky, domácího náčiní a byly na nich patrné důsledky rozsáhlých kolapsů. Tuto zkázu Lakíše pravděpodobně reflektuje i prorok Micheáš v 1,10–13:

„(10) Neoznamujte to v Gatu, ať se nerozléhá váš pláč. V Bét-leafře (to je v Domě prachu) válejte se v prachu. (11) Obyvatelé Šafíru (to je Nádhery), stěhujte se jinam, nazí a v hanbě. Neujdou obyvatelé Saanánu. Nářek v Bét-eselu vás připraví o oporu. (12) Ačkoli obyvatelé Marótu čekali dobro, sestoupilo od Hospodina zlo k bráně Jeruzaléma. (13) Zaprahejte do válečného vozu, obyvatelé Lakíše; tady je počátek hříchu sijónské dcery. Vždyť v tobě byly shledány nevěrnosti Izraele!“⁹⁶

⁹⁴ Young, *Hezekiah in History and Tradition*, str. 25.

⁹⁵ Ussishkin, *Sennacherib's Campaign to Judah*, str. 79.

⁹⁶ ČEP.

Bible i asyrské záznamy se shodují, že během tažení bylo dobyto mnoho opevněných měst. Jak jsme ale již uvedli, žádné konkrétní však není ani v jednom případě jmenováno. Archeologicky se však podařilo doložit Sancheríbovu invazi nejen v Lakiši, ale i na řadě dalších míst: Aradu, Bét Šemeši, Chirbet Rabudu, Ramat Rachel, Tel Bataši, Tel Bét Mirsím, Tel Erani, Tel Goded, Tel Chalíf a Tel Beer Šebě.⁹⁷

Nedávná studie na základě archeomagnetických dat z Tel Beer Šeby, Tel Zajit, Tel Bét Mirsím také svědčí o zničení těchto míst během asyrské vojenské kampaně v roce 701 př. n. l.⁹⁸

Důsledky Sancheríbova třetího tažení do Judska byly značné. Nejvíce poznamenaly Šefelu, naopak s výrazně menší intenzitou se dotkly osídlení v judských horách a východních okrajích království. Podle Daganovy studie nastává po roce 701 př. n. l. velmi dramatický úbytek v počtu osídlení Šefely, zatímco v době železné IIA–B je možné nalézt a doložit 289 sídel různého typu a velikosti na rozloze 416,5 hektarů, v době železné IIC dochází k jejich dvoutřetinovému úbytku na 85 doloženě obydlených sídel o rozloze 138,8 hektaru.⁹⁹ Došlo k opuštění mnoha měst nebo jejich obnovení ve výrazně menším měřítku, například v Bét Šemeši, Tel es-Safi, Tel Jarmútu, Bét Natifu, Chirbet Šovavu, Soreji, Chirbet Za'aq, Tel Agra atd.

⁹⁷ Young, *Hezekiah in History and Tradition*, str. 64–65.

⁹⁸ Vaknin, Shaar, Lipschits, *Reconstructing Biblical Military Campaigns Using Geomagnetic Field Data*, str. 1–5.

⁹⁹ Dagan, *Results of the Survey: Settlement Patterns in the Lachish Region*, str. 2682–2684.

5. Historická rekonstrukce

Ačkoliv se v průběhu posledních desetiletí podařilo objasnit mnoho dílčích otázek u asyrských, řeckých i biblických pramenů, stejně jako v archeologickém bádání, široké shody na průběhu událostí, které provázely Sancheríbovo tažení do Levanty, a jejich uceleného historického obrazu se zatím dosáhnout nepodařilo.¹⁰⁰ Pokusím se přesto nyní na základě porovnání představených zdrojů o možnou *historickou rekonstrukci* alespoň u některých nejdůležitějších otázek.

Asyrské záznamy, 2. kniha Královská a Izajáš se shodují na tom, že došlo k tažení proti judským opevněným městům a že je Sancheríb při své kampani dobyl. Text na *Rassamově válečku* upřesňuje, že se mělo jednat o 46 opevněných měst a nespočet menších měst v okolí. Takové číslo je pravděpodobně pouze literární nadsázka a součást královské propagandy, protože jich v Judsku na konci 8. století ani takové množství neexistovalo. Přesto je dobře archeologicky doložitelné, že došlo v roce 701 př. n. l. k dobytí Lakíše a řady dalších míst, stejně tak je patrné využití vojenské rampy asyrskou armádou. Dobytí Lakíše, nejvýznamnější judské pevnosti, je zaznamenáno i na *Lakíšském reliéfu* z Ninive, zánik Tel Azeky je popsán na tzv. *Azeckém nápisu*.

2. kniha Královská i *Rassamův váleček* se také shodují, že ze strany Chizkijáše dochází k zaplacení tributu, který posílá do Ninive, ale rozcházejí se v tom, jak velký byl. V Bibli se hovoří pouze o 300 talentech stříbra a 30 talentech zlata, v Sancheríbově popisu událostí rovněž o 30 talentech zlata, ale o 800 talentech stříbra a mimořádně velkém množství dalších darů v podobě vzácných látek, dřeva, kovů, zbraní i členů judské královské rodiny a elitních vojenských jednotek. U asyrské verze je

¹⁰⁰ Cogan, *Cross-Examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign*, str. 51.

možné přičítat mimořádně rozsáhlé množství tributu částečně snaze písařů kompenzovat fakt, že Chizkijáš nebyl zajat a Jeruzalém dobyt, což neodpovídalo tradiční představě o úspěšném vojenském tažení. Tím by bylo možné vysvětlit i změny, které jsou patrné na mladších opisovaných verzích *Rassamova válečku*. Kopie popisu na rozdíl od původní verze přidávají zmínku o nepoddajnosti krále Chizkijáše a zároveň zkracují seznam věcí z Chizkijášem zaplaceného tributu.

Další otázkou, o které nebylo dosud možné najít jednoznačnou shodu, jsou důvody, pro něž nedošlo k dobytí Jeruzaléma, a také zda vůbec došlo k obléhání hlavního města Judska. Jak jsem uvedl již v části o hmotných dokladech tažení, žádné archeologické nálezy nenaznačují, že by asyrská armáda Jeruzalém obléhala nebo že město bylo napadeno, dobyto či zničeno. Stejně tak obléhání nevyplývá z asyrského popisu, kde se hovoří pouze o uvěznění Chizkijáše v královském městě „*jako ptáka v kleci*“ a postavení blokády, které ho přinutily k tomu bát se vyjít z městské brány. Zatímco obléhání jiných judských měst je doprovázeno barvitým popisem, například o použití obléhacích strojů, při zmínce o Jeruzalému nic podobného nenajdeme. To by mohlo potvrzovat, že se obléhání Jeruzaléma vůbec neuskutečnilo, a k podvolení Chizkijáše asyrskému vladaři a k zaplacení tributu například stačilo odříznutí od strategických cest a dobytí opevněných měst v Šefele, z kterého vyplývala ztráta zdrojů jídla, vody a dalších potřebných surovin, i odstřižení od možné podpory spojenců. Podobná strategie se nacházela v rejstříku vojenských taktik asyrských vládců, použil ji například Tiglat-pile-sar III. vůči rebelujícímu aramejskému králi Resínovi nebo Ašurbanipal, když chtěl zlomit odpor Týru.

Taková blokáda by v mezích umožňovala Sancheríbovi nejen další vojenské aktivity v oblasti, ale dala by i prostor pro mise asyrských vyslanců k Jeruzalému, popisované v biblickém příběhu. Ostatně i římský historik židovského původu Josephus Flavius se v díle *Válka židovská*

dvakrát zmiňuje o místě v Jeruzalému, kterému se ještě v roce 70 říká Tábor Asyřanů.¹⁰¹ Historicitu takové mise byla široce debatována, ale nelze ji jednoznačně potvrdit ani vyvrátit. Obsah samotných řečí není možné považovat za autentický zápis.

Nejvíce se ale asyrské záznamy rozcházejí s biblickým textem v 2. Kr 19,35, kde se zmiňuje zázračná porážka Sancheríbovy armády, protože se v nich nevyskytuje vůbec. Je pravdou, že podobná prohra by se jen stěží mohla objevit v asyrských královských análech, které oslavují imperiální ideologii a nepřemožitelnost boha Aššura. Tato skutečnost vedla mnoho badatelů k úvahám, že jsou zde popisovány *dvě rozdílné historické události*. První by se odehrála v roce 701 př. n. l., druhá, při které došlo k porážce Sancheríbova vojska, někdy kolem roku 688 př. n. l. Tento typ úvah se nejčastěji objevuje u badatelů, kteří se při analýze biblických textů opírají o kritiku pramenů a vycházejí z rozdělení *pramenů* na A a B podle *Stade-Childsovy hypotézy* nebo její modifikace. Je otázkou, co přesně by bylo hlavním důvodem k tomu, aby se Sancheríb rozhodl znovu vydat do Judska k Jeruzalému, když se mu v první vojenské kampani podařilo dosáhnout prohry rebelujících králů a všech dalších požadovaných cílů. Judsko v té době bylo obklopeno provinciemi asyrské říše a jako takové patřilo do obranného valu vůči Egyptu, který Sancheríb potřeboval. Stejně tak měl pod kontrolou všechny důležité cesty na jihu říše. Archeologicky se podařilo zdokumentovat dramatický úbytek obyvatel Judska i zánik mnoha měst po vojenském tažení v roce 701 př. n. l. Je tak nepravděpodobné, že by se za necelé dvě desítky let podařilo vybudovat rozsáhlou armádu, která by Asyřany mohla porazit. Chizkijáš by se k druhé vzpouře proti asyrskému vládci musel odhodlat v době kolem roku 689 př. n. l., kdy Sancheríb dobyl a zpusťošil město Babylón, což na případné rebely v západní části říše muselo působit odstrašujícím dojmem. Výprask asyrské armády by rov-

¹⁰¹ Ussishkin, *Sennacherib's Campaign to Judah*, str. 95.

něž znamenal ztrátu části území Levanty; Sancheríbův syn a nástupce Asarhaddon by ho musel znovu dobýt. Při svém tažení k hranicím Egypta ale na žádný odpor nenarazil. Změny nejde dohledat ani na seznamu vazalských králů platících Asarhaddonovi tribut.

Zastánci historicity porážky Sancheríbovy armády se jako k nezávislému zdroji, který skutečnost potvrzuje, obraceli ke knize *Dějiny* antického historika Hérodota z 5. století př. n. l., kde je popsáno rozhrzení výzbroje asyrského vojska a jeho následná porážka Egyptany. To podle nich mohlo znamenat, že myši přinesly do asyrského tábora epidemii, která prohru způsobila. Z podrobné analýzy Hérodota textu a jeho srovnáním s biblickým příběhem je ale zřejmé, že jedinou jejich spojnici je právě zázračná porážka, a v ostatních bodech se rozcházejí. Jméno egyptského krále, héraistova kněze Sethóna, není možné jednoznačně spojit s konkrétní historickou postavou a ani není možné Hérodotem popisovanou událost přesněji datovat. Jako nepřesvědčivá působí argumentace, že Hérodotos použil příběh s myšmi pro opis epidemie, protože mu nic nebránilo o ní psát napřímo.

Pokud se podíváme na text 2. Kr 18,13–19,37 a jeho možnosti a limity pro historickou rekonstrukci událostí, docházíme k závěru, že za historicky spolehlivé se jeví pouze informace, které podle *Stade-Childsovy hypotézy* pochází z *pramene A*, a to hlavně proto, že se shodují s asyrským záznamem. Historické jádro některých ostatních částí, například vyslání asyrského nejvyššího velitele, dvořana a číšníka do Jeruzaléma, je sice plausibilní, ale nejde ho jednoznačně prokázat. Zázračnou prohru Sancheríbovy armády je možné označit za historicky nevěrohodnou.

6. Teologická výpověď

Pokud texty o zmiňovaných událostech nejsou primárně založeny na jejich historickém záznamu, je potřeba hledat důvod k podobě jejich sepsání v jiném vysvětlení, *teologickém* či *ideologickém*. Lze jen těžko přehlédnout, že Chizkijáš je jako jeden z mála judských králů v 2. Kr 18,3–8 hodnocen velmi pozitivně. Je přirovnáván ke králi Davidovi a činí, „*co je správné v Hospodinových očích*“, odstraňuje a ničí všechny kulty, které neslouží k uctívání Hospodina. Důvěřuje Hospodinu a ten je s ním, kamkoliv jde, tedy i ve vzpouře proti asyrskému králi. Ta je hodnocena kladně i přesto, že jejím výsledkem je ztráta velkého území Judska.

Chizkijášovo pozitivní hodnocení ještě více vyniká v kontrastu s důvody, které jsou uvedeny jako příčina zániku Izraelského království v 2. Kr 17, tedy uctíváním jiných bohů a hříchem Jarobeámovým. Zkáza Izraele je připomenuta znovu v 2. Kr 18,9–12, kde je zdůrazněno, proč k ní došlo:

„To proto, že neposlouchali Hospodina, svého Boha, a přestupovali jeho smlouvu. Neposlouchali a nečinili nic z toho, co přikázal Mojžíš, služebník Hospodinův.“¹⁰²

Vedle sebe tak na malém prostoru máme příklady *dvou králů*. Prvním je izraelský král Hóšea, který se vzbouří proti asyrskému králi, ten proti němu vytáhne s armádou a obléhá hlavní město severního království Samaří, které nakonec dobude. Druhým je judský král Chizkijáš, který se rovněž vzbouří proti asyrskému králi, ten přitáhne se svojí armádou, obléhá hlavní město jižního království Jeruzalém, přičemž tentokrát ale nedojde k jeho dobytí, ale k zázračné porážce asyrské armády.

¹⁰² ČEP.

Oba osudy se v biblickém textu liší především ve dvou věcech, v tom, jestli králové činí, co je dobré v Hospodinových očích, a ve výsledcích obléhání. Hósea páchá, co je zlé, Chizkijáš je Hospodinu věrný. Z toho vyplývá, že právě zbožný postoj krále Chizkijáše je tím rozdílem, který v daný moment chrání Judské království od katastrofy, kterou zažilo Samaří.

Na důvěře v Hospodina záleží i v jiných částech příběhu. Když Sancheríb získává judská opevněná města, nastává moment Chizkijášovy kajícínosti před asyrským králem v Lakíši v 2. Kr 18,14, kde říká: *„Prohřešil jsem se, odejdi ode mne. Cokoli na mne vložíš, ponesu.“* Tím ale judský král zpochybňuje, že by *„Hospodin byl s ním. Ve všem, co podnikl, měl úspěch“*, jak jsme se dočetli v Chizkijášově hodnocení v 2. Kr 18,7. Aby Chizkijáš zaplatil tribut, osekává zlato z dveří Hospodinova chrámu, což velmi připomíná postoj jeho otce Achaze, který místo na ochranu Hospodina spoléhá na asyrského krále Tiglat-pilesara III. a v 2. Kr 16,7 se prohlašuje za jeho otroka a syna.

Jenže klopýtnutí v důvěře Hospodinu se Chizkijášovi nevyplácí, protože Sancheríb i přes zaplacený tribut posílá vojsko k branám Jeruzaléma. Asyrští vyslanci pak testují, na koho bude judský král spoléhat tentokrát, na Egypt, nebo na Hospodina? A snaží se ho od druhé možnosti odradit. Chizkijáš si přesto vybírá důvěru v Hospodina a jeho rozhodnutí se odráží i v zázračném ušetření Jeruzaléma a porážce asyrské armády andělem. Sancheríb umírá na první pohled pro něj nejbezpečnějším místě, v chrámu v hlavním městě své říše Ninive. Jeho bohové ho nedokáží ochránit ani tam.

Takto je možné vidět příběh Sancheríbova tažení jako součást většího celku deuteronomistického dějpravného díla,¹⁰³ jehož cílem bylo sdělit *teologickou příčinu* zániku Severního i Jižního království. Ta spočívá v neustálém porušování smlouvy ze strany nevěrného lidu a králů obou království, nikoliv Hospodina.

Příběh 2. Královské 18,13–19,37 odráží *teologii dějin*, kde se to nejdůležitější odvíjí od náboženského a morálního hodnocení králů. V této teologii jsou „*dějinná fakta a údaje harmonizovány ve prospěch vzorových postav Judska*“.¹⁰⁴ Chizkijáš je takovou postavou, a to i přesto, že přivedl Judsko svoji vzpourou k porážce, ekonomickému úpadku a ztrátě území. Naopak králové, kteří jsou podle této teologie v 2. Královské hodnoceni velmi špatně, například Menaše a Achaz, je možné na základě archeologických nálezů a dalších mimobiblických pramenů označit za krále, kteří Judsku přinesli politickou stabilitu a ekonomickou prosperitu.¹⁰⁵

¹⁰³ O současném stavu bádání na toto téma podrobněji například: Rückl, Prudký, *Literární a teologický charakter Předních proroků – tzv. deuteronomistické dějpravné dílo*, str. 367–381.

¹⁰⁴ Prudký, Heller, *Obtížné oddíly Předních proroků*, str. 390–391.

¹⁰⁵ Čapek, *Archeologie, dějiny a utváření identity starověkého Izraele*, str. 179–187.

7. Závěr

Cílem této práce bylo představit jednotlivé zdroje, které se dochovaly jako svědectví o Sancheríbově třetím tažení do Judska v 8. století před naším letopočtem, a porovnat je s 2. Kr 18,13–19,37. Na základě tohoto srovnání bylo možné odlišit, do jaké míry je s uvedenými verši možné pracovat jako s historickým pramenem a kdy jsou především teologickým svědectvím samotných autorů.

Zmiňované verše 2. knihy Královské jsou unikátní vypovědí o starozákonní teologii dějin, kdy jsou jednotlivé události ve světských dějinách Izraele vnímány přímo jako Boží jednání, jako důsledek věrnosti či nevěrnosti jeho lidu Božím přikázáním, resp. smlouvě. Bůh je v nich pánem dějin, který používá ostatní národy a nejmocnější říše jako svůj nástroj.

Většina dnešních křesťanů se už touto optikou na teologii dějin nedívá. Zvláště po evropské zkušenosti s dvěma světovými válkami a dvěma totalitními ideologiemi je velmi obtížně takový pohled na profánní dějiny přijmout. Tento posun v teologickém myšlení může také znamenat, že čtení podobných biblických textů je pro nás složité a těžko pochopitelné, například když čteme o pobití desetitisíců vojáků asyrské armády Božím andělem. O to větší smysl má se těmito starozákonním textům věnovat v dalším bádání a snažit se osvětlit jejich původní teologický význam.

Seznam literatury

BECKING, Bob. Chronology. A Skeleton without Flesh? Sennacherib's Campaign as a Case-Study. In: GRABBE, Lester, ed. *"Like a Bird in a Cage": The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*. London: Sheffield Academic Press, 2003, str. 46–72. ISBN 0-8264-6215-4.

BEN ZVI, Ehud. Who Wrote the Speech of Rabshakeh and When? *Journal of Biblical literature* [online]. Philadelphia, Pa: Society of Biblical Literature, 1990, 109(1), 79–92 [cit. 2022-11-27]. ISSN 0021-9231. Dostupné z: doi: 10.2307/3267330.

BERLEJUNG, Angelika. *Náboženské dějiny starověkého Izraele*. Přeložil Pavel ROUBÍK. Praha: Vyšehrad, 2017. ISBN 978-80-7429-281-1.

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Praha: Zvon, 1991. ISBN 80-7113-009-5.

BIČ, Miloš. *Výklady ke Starému zákonu II*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1996. ISBN 80-7192-150-5.

COGAN, Mordechai a Hayim TADMOR. *II Kings: A New Translation with Introduction and Commentary*. New Haven: Yale University Press, 2008, xxxv. ISBN 978-0-300-14074-3.

COGAN, Mordechai. Cross-Examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign: Assessing the Limits of Historical Reconstruction. In: RICHARDSON, Seth a Isaac KALIMI, eds. *Sennacherib at the Gates of Jerusalem: Story, History and Historiography*. Leiden, Boston: Brill, 2014, str. 51–74. ISBN 978-90-04-26561-5.

ČAPEK, Filip. *Archeologie, dějiny a utváření identity starověkého Izraele*. Praha: Vyšehrad, 2018. ISBN 978-80-7601-082-6.

ČAPEK, Filip. Dějiny Izraele a Judska v době královské. In: PRUDKÝ, Martin a Jan HELLER, eds. *Obtížné oddíly Předních proroků*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2013, str. 383–392. Studium (Karmelitánské nakladatelství). ISBN 978-80-7195-724-9.

DAGAN, Yehuda, ed. Results of the Survey: Settlement Patterns in the Lachish Region. In: USSISHKIN, David, Gabriella BACHI a Jared MILLER. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994) Volumes I–V*. Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2004, str. 2674–2692.

ELAYI, Josette. *Sennacherib, King of Assyria*. Atlanta: SBL Press, 2018. ISBN 978-1-62837-217-5.

EVANS, Paul S. *The Invasion of Sennacherib in the Book of Kings: A Source-Critical and Rhetorical Study of 2 Kings 18–19*. Leiden, Boston: Brill, 2009. ISBN 978-90-47-42940-1.

FINKELSTEIN, Israel a Neil Asher SILBERMAN. *Objevování Bible: Svatá Písma Izraele ve světle moderní archeologie*. Vyd. 2. Přeložila Marie ČAPKOVÁ. Praha: Vyšehrad, 2010. ISBN 978-80-7429-044-2.

FRAHM, Eckart. *Einleitung in die Sanherib-Inschriften*. Wien: Institut für Orientalistik der Universität, 1997. ISSN 1015-3403.

GALIL, Gershon: A New Look at the "Azekah Inscription". *Revue Biblique* 102 (1995), str. 321–329.

GRABBE, Lester. Of Mice and Dead Men. Herodotus 2,141 and Sennacherib's Campaign in 701 BCE. In: GRABBE, Lester, ed. *"Like a Bird in a Cage": The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*. London: Sheffield Academic Press, 2003, str. 119–140. ISBN 0-8264-6215-4.

GRAYSON, Albert K. a Jamie NOVOTNY. The RINAP 3 sub-project of the RINAP Project. *RINAP 3: Sennacherib: Military Campaigns, Part 1* [online]. 2019 [cit. 2022-12-02]. Dostupné z: <http://oracc.org/rinap/rinap3/rinap31introduction/militarycampaigns/>.

GRAYSON, Albert K. a Jamie NOVOTNY. The RINAP 3 sub-project of the RINAP Project. *RINAP 3: Sennacherib: Survey of the Inscribed Objects Included in Part 1* [online]. 2019 [cit. 2022-12-02]. Dostupné z: <http://oracc.org/rinap/rinap3/rinap31introduction/surveyoftheinscribedobjectsincludedinpart1/>.

GRAYSON, Albert. 23 – Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704–669 B.C.). In: BOARDMAN, John, I. EDWARDS, E. SOLLBERGER a N. HAMMOND. *The Cambridge Ancient History: Volume 3, Part 2: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries BC* [online]. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, str. 103–141. [cit. 2022-11-27]. ISBN 978-1139054294. Dostupné z: <https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-ancient-history/05CDFBF81241560291F4FC5FD169FA5E>.

HALLO, William W. a K. Lawson YOUNGER. *The Context of Scripture. Volume 2, Monumental Inscriptions from the Biblical World*. Leiden: Brill, 2003, xxvi. ISBN 90-04-13105-1 (zkratka COS).

HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha: Advent-Orion, 2003. ISBN 80-7172-865-9.

HÉRODOTOS. *Dějiny*. Přeložil Jaroslav ŠONKA. Praha: Academia, 2004. ISBN 80-200-1192-7.

JAPHET, Sara. *1 and 2 Chronicles: A Commentary*. Louisville, Kent: Westminster John Knox Press, 1993, xxv. ISBN 0-664-21845-8.

JEPSEN, Alfred. *Královská tažení ve starém Orientu: Prameny k dějinám starověké Palestiny*. Přeložil Jiří PROSECKÝ. Praha: Vyšehrad, 1987.

KAHN, Dan'el. *Sennacherib's Campaign against Judah: A Source Analysis of Isaiah 36–37*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. ISBN 978-1108495943.

KAHN, Dan'el. The Assyrian Invasions of Egypt (673–663 B.C.) and the Final Expulsion of the Kushites. *Studien zur altägyptischen Kultur* [online]. Helmut Buske Verlag, 2006, 34, 251–267 [cit. 2022-11-20]. ISSN 0340-2215.

KAHN, Dan'el. The War of Sennacherib Against Egypt as Described in Herodotus II 141, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 6(2), 23–33, doi: https://doi.org/10.2458/azu_jaei_v06i2_kahn.

LIPSCHITS, Oded, Filip ČAPEK a David R. MOULIS. Tel Azeka po prvních pěti letech výzkumu. In: *Nový Orient*. Praha: Orientální ústav Akademie věd České republiky, 2017, 2017(1), 16–20. ISSN 0029-5302.

MAYER, Walter. Sennacherib's Campaign of 701 BCE: The Assyrian View. In: GRABBE, Lester, ed. *"Like a Bird in a Cage": The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*. London: Sheffield Academic Press, 2003, str. 168–200. ISBN 0-8264-6215-4.

NA'AMAN, Nadav. Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* [online]. Ann Arbor, Mich., etc: American Schools of Oriental Research, 1974, 214(214), 25–39 [cit. 2022-11-27]. ISSN 0003-097X. Dostupné z: doi: 10.2307/1356102.

PEČÍRKOVÁ, Jana. *Asýrie: Od městského státu k říši*. Praha: Academia, 2000. ISBN 80-200-0348-7.

RENDTORFF, Rolf. *Hebrejská bible a dějiny: Úvod do starozákonní literatury*. 4. vydání. Praha: Vyšehrad, 2015. ISBN 978-80-7429-541-6.

RÖMER, Thomas, Jean-Daniel MACCHI a Christophe NIHAN. *Úvod do Starého zákona*. Přeložili Jiří BUREŠ, Martin FÉR, Jakub KELLER, Jan KEŘKOVSKÝ, Lukáš KLÍMA, Kateřina KŘIVOHLAVÁ, Jan RÜCKL. Jihlava: Mlýn, 2020. ISBN 978-80-86498-71-3.

RÖMER, Thomas. *The Invention of God*. 2nd ed. London, England: Harvard University Press, 2015. ISBN 978-0674504974.

RÜCKL, Jan a Martin PRUDKÝ. Literární a teologický charakter Předních proroků – tzv. deuteronomistické dějpravné dílo. In: PRUDKÝ, Martin a Jan HELLER, eds. *Obtížné oddíly Předních proroků*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2013, str. 367–381. Studium (Karmelitánské nakladatelství). ISBN 978-80-7195-724-9.

SLÁMA, Petr. *Nové teologie Starého zákona a dějiny*. Praha: Vyšehrad, 2013. ISBN 978-80-7429-353-5.

TADMOR, Hayim. Propaganda, Literature, Historiography: Cracking the Code of the Assyrian Royal Inscriptions. In PARPOLA, Simo a Robert WHITING, eds. *Assyria 1995. Proceedings of the 10th Anniversary Symposium*

of the Neo-Assyrian Text Corpus Project. Helsinki, September 7–11, 1995, Helsinki: Department of Asian and African Studies: University of Helsinki, 1997, str. 325–338. ISBN 978-95-14-57703-1.

USSISHKIN, David. Sennacherib's Campaign to Judah: The Archaeological Perspective with an Emphasis on Lachish and Jerusalem. In: RICHARDSON, Seth a Isaac KALIMI, eds. *Sennacherib at the Gates of Jerusalem: Story, History and Historiography*. Leiden, Boston: Brill, 2014, str. 75–103. ISBN 978-90-04-26561-5.

YOUNG, Robb. *Hezekiah in History and Tradition*. Leiden: Brill, 2012, xvii, str. 367. ISBN 978-90-04-21608-2.

VAN DE MIEROOP, Marc. *Dějiny starověkého Blízkého východu okolo 3000–323 př. Kr.* Praha: Academia, 2010. ISBN 978-80-200-1832-8.

VAKNIN, Yoav, Ron SHAAR, Oded LIPSCHITS, et al. Reconstructing Biblical Military Campaigns Using Geomagnetic Field Data. *Proceedings of the National Academy of Sciences – PNAS* [online]. Washington: National Academy of Sciences, 2022, 119(44), 1-e2209117119 [cit. 2022-11-27]. ISSN 0027-8424. Dostupné z: doi: 10.1073/pnas.2209117119.

